Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor
Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links
Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

Fortid og Nutid

2001
3 ▪ September
Side 169-249

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

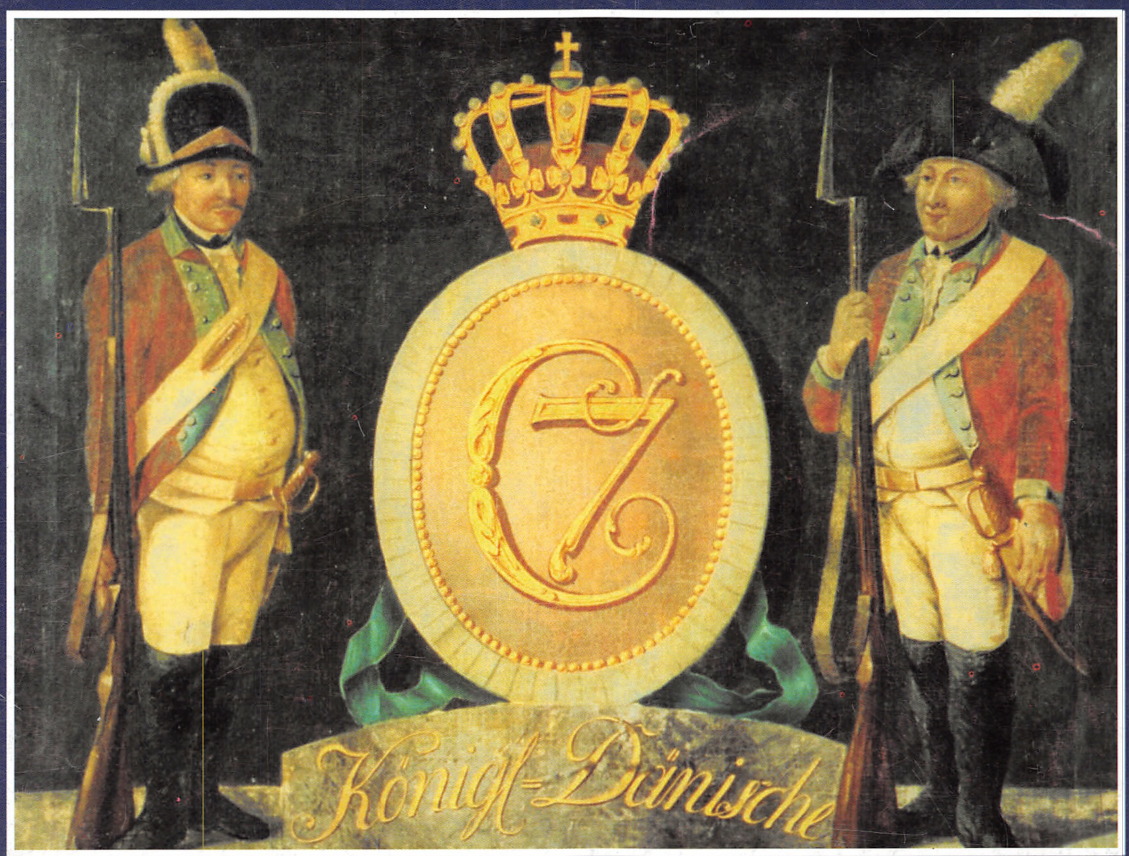

Den danske hærs hvervning af soldater i slutningen af 1700-tallet

Karsten Skjold Petersen

Fortid og Nutid september 2001, s. 171-192

I dag diskuteres det om Danmark skal afskaffe værnepligten og have en professionel hær. Da der indførtes professionelle soldater, konstabler, ved hærloven af 1951, vakte det også en del debat. Professionelle soldater er imidlertid langtfra noget nyt. Indtil begyndelsen af 1800-tallet udgjorde professionelle hvervede soldater nemlig kernen i den danske hær, og i denne artikel gives en kort beskrivelse af selve fænomenet hvervning i perioden 1774-1803. Der redegøres bl.a. for hvervningens organisation og metoder, for dens omfang samt for hvem, der lod sig hverve.

Karsten Skjold Petersen, f. 1967, cand.mag. i historie og geografi fra RUC 1994, museumsinspektør ved Tøjhusmuseet. I september 2000 erhvervede han ph.d.-graden i historie fra Københavns Universitet på afhandlingen *Geworbne krigskarle. Hvervede soldater i Danmark 1774-1803.*

I 1700-tallet bestod den danske hær af en stående hvervet hær og en udskreven militshær. I dansk historisk forskning har interessen hidtil samlet sig om den sidste. Landmilitsen og det dertil knyttede stavnsbånd har således afstedkommet talrige faghistoriske fremstillinger.[1] Forholdene i og omkring den hvervede hær har derimod ikke resulteret i en eneste faghistorisk undersøgelse.[2] Dette kan undre, så meget desto mere, som den hvervede hær var stående. Det var den, der udgjorde rygraden i rigets forsvar. Den var kernen. Den stod for uddannelsen af de værnepligtige landsoldater og den udgjorde garnisonsstyrken, der skulle beskytte staten mod overrumpling. Det var de hvervede soldater, der prægede gadebilledet i landets garnisonsbyer. Rent numerisk var den hvervede hær også ganske betydelig. Hvis der f.eks. tages udgangspunkt i hærplanen af 1785, omfattede den 20.537 hvervede underofficerer, spillemænd og menige.[3] Ifølge samme talte de udskrevne landsoldater blot 16.944 mand. Til sammenligning lå det samlede befolkningstal i Danmark ved folketællingen i 1787 på 840.045.

Overfor de hvervede tropper stod som nævnt de værnepligtige landsoldater, der kun indkaldtes til nogle få ugers øvelse om året. Resten af året befandt de sig i deres hjemstavn og passede deres arbejde, kun afbrudt af de berømte par timers eksercits bag kirken om søndagen – en aktivitet der endog blev afskaffet i 1785. Kun under krigshandlinger var landsoldaterne indkaldt til længere sammenhængende tjeneste.

At hæren bestod af en stående hvervet kerne og en udskreven milits var ikke et eksklusivt dansk fænomen, men kendetegnede næsten alle enevældige stater i 1700-tallets Europa. Forholdet mellem de hvervede og udskrevne afdelinger varierede ganske vist, ligesom udskrivningen kunne være organiseret på forskellig måde, men militært set var dette blot variationer over et og samme tema.

Indtil hærplanen af 1774 var de hver-

vede og udskrevne soldater delt i selvstændige *geworbne* og *nationale* enheder.[4] Med planen ophørte denne deling endegyldigt og soldaterne samledes i blandede regimenter. I praksis betød det dog intet for den enkelte soldat, da det fortsat var de hvervede, der forrettede al garnisonstjeneste, medens landsoldaterne befandt sig hjemme i deres udskrivningsdistrikter. Med værnepligtsordningen af 1802 og hærplanen af 1803 blev det imidlertid besluttet, at hæren fremover skulle rekrutteres ved udskrivning. Det værnepligtige element skulle gradvis erstatte det hvervede. Hvervningen fik lov at fortsætte endnu nogle år, om end i stærkt reduceret form.[5] For som det hed i 1803-hærplanen, »*at have en Indretning, hvor Indfødte, som baade have Lyst og Trang til det Militaire, men ingen Duelighed til at blive Underofficerer, kunne have og finde Adgang dertil*«.[6]

Bestemmelserne om landmilitsen gjorde det yderst vanskeligt at hverve på landet. Fra 1788 forelå et egentligt forbud. Hæren var derfor reelt henvist til at hverve i byerne. Disse kunne imidlertid ikke dække behovet, hvorfor man gennem hele perioden gennemførte hvervninger i udlandet, fortrinsvis i Tyskland. Dette gjaldt i særlig grad infanteriet, hvor andelen af udlændinge lå over 60%. Blandt disse udgjorde tyskerne omkr. 75%.[7]

Spørgsmålet om hærens rekruttering og mandskabets sammensætning var det væsentligste element i den forsvarspolitiske debat fra 1760'erne og frem til periodens slutning. Et delelement i denne debat var således forholdene omkring udskrivningen og stavnsbåndet. Essensen i rekrutteringsspørgsmålet var, hvorvidt riget skulle have en udskreven national hær, en hvervet eller en blanding af de to. En række forsvarskommissioner samt højtstående enkeltpersoner behandlede med svingende intensitet spørgsmålet gennem hele perioden, ligesom der med mellemrum udspandt sig en offentlig debat. Ønsket om en national udskreven hær voksede, bl.a. begrundet i den voksende patriotisme og fædrelandskærlighed. Denne kulminerede oven på Slaget på Reden i 1801, og resulterede året efter i en ny værnepligtsordning der helt afskaffede hvervningen. Med 1803-hærplanen blev denne bestemmelse dog modereret, og hvervningen fik lov at fortsætte ved nogle få enheder.

Hvervning

Et af de væsentligste formål med hvervningen var at skabe en professionel stamme i hæren. Krigstjenesten blev således gennemgående betragtet som et håndværk, hvilket bl.a. afspejledes i den lange tjenestetid. Af militæret opfattedes de tvangsudskrevne bønderkarle traditionelt som uegnede. Denne opfattelse fandt godsejerstanden anledning til at bifalde, omend med andre motiver. Af frygt for at en værnepligtshær ville dræne landets arbejdskraftsressourcer, vendte de jordbesiddende sig kraftigt mod alle forslag om at øge udskrivningen af bønderkarle. De bønderkarle der blev udskrevet, blev i øvrigt hjempermitteret efter en kort grunduddannelse.

1700-tallets behov for at hverve soldater havde flere årsager. Dels var der de landøkonomiske, som blev fremført af godsejerne, dels de militærfaglige, som blev fremført af officerskorpset. Det militærfaglige argument var på sin side til dels et produkt af det landøkonomiske. Så længe de udskrevne ikke fik en mere solid militæruddannelse, måtte de nødvendigvis også fremstå som ubrugelige i officerernes øjne. Modstanden fik yderligere næring i sproglige og kulturelle forskelle. Tysk var således fra gammel tid det dominerende element i hæren. Underofficererne var oftest tyske. Officererne var

Fig. 1. Prospekt af Kongens Nytorv 1753. På torvet afholdtes dagligt den store vagtparade. I 1787 flyttede vagtparaden til den nyindrettede eksercerplads i Rosenborg Slotshave. Til venstre i billedet ses skildervagten foran Gjethuset (Øregård Museum).

derimod oftest kongelige undersåtter, men var kulturelt og militærfagligt tysk prægede.

Nok var hvervningen ikke populær i det civile samfund, men den blev dog i vidt omfang betragtet som nødvendig. På den måde var der langt op i tiden konsensus mellem militæret og det civile, når det gjaldt hærens rekruttering.

Hvervning var ikke begrænset til infanteriet. De øvrige våbenarter benyttede sig også af denne rekrutteringsform. Livgarden og artilleriet måtte i princippet kun hverve kongelige undersåtter, dvs. danske, norske, slesvigske eller holstenske. Rytteriet var mere frit stillet som infanteriet.

Organisation og metoder

Infanteriregimenterne kunne og skulle holde sig komplette ved hvervning. Generelt opererede man med 4 typer:

- Regiments- eller partikulær hvervning.
- Kompagni- eller plukhvervning (herunder rekapitulation).
- Skillingshvervning.
- Generalhvervning.

I det følgende skal de 4 former, der periodevis eksisterede side om side, gennemgås. Ved siden af hvervningen til det enkelte regiment, foregik der en regelmæssig overflytning af soldater fra regimenterne i Hertugdømmerne til regimenterne i København. De førstnævnte havde således væsentligt lettere ved at rekruttere. Frem for at bremse eller indstille rekrutteringen, overflyttede man i stedet de overkomplette. Det modtagende regiment refunderede herefter hverveudgifterne.

Regimentshvervning

Regimentshvervningen foregik ved, at regimentet sendte et hvervekommando, der typisk bestod af en officer, et

par underofficerer og en håndfuld menige, til Tyskland. Det hændte ofte, at regimenterne parvis eller flere gik sammen om at udsende og bekoste et sådant hvervekommando. Hverveofficeren forsynedes med et *hvervepatent/-pas*. Dette gav ihændehaveren ret til at hverve i det pågældende land og skulle fremvises for den lokale øvrighed på forlangende.

Det at adskillige regimenter hver især opretholdt hvervekommandoer, og hver især besørgede hjemtransporten, gjorde tilgangen af rekrutter uforholdsmæssig dyr for hæren. På de gode soldatermarkeder, såsom i Frankfurt am Main, kunne der således være indtil flere danske hvervekommandoer uafhængigt af hinanden. Dette kunne ligefrem medføre situationer, hvor de forskellige danske kommandoer uforvarende overbød hinanden.

Regimenterne kunne i yderst sjældne tilfælde også bedrive indenlandsk hvervning. Som eksempel kan nævnes, at 3 infanteriregimenter i flere år havde fælles hvervning i hhv. Norge og København indtil 1801. Formålet med denne ordning var dog udelukkende at hverve svenske overløbere. Som et andet eksempel kan nævnes, at et par regimenter havde tilladelse til at hverve på Bornholm i perioden 1776-84. Endelig havde Livgarden og Artillerikorpset særlig ret til at hverve kongelige undersåtter i Norge.

Regimentshvervningen må antages at være ophørt omkr. 1803, altså samtidig med indskrænkningerne i generalhvervningen. I forbindelse hermed tillades det således regimenterne at fortsætte plukhvervningen.[8] At regimentshvervningen ikke omtales tolkes derhen, at den reelt var ophørt af sig selv.

Regimentshvervning benævntes også partikulær hvervning. Brugen af begrebet var imidlertid ikke stringent. I visse kilder anvendes det således som fællesbetegnelse for regiments- og kompagnihvervning. I denne betydning anvendtes begrebet altså som modsætning til den fælles generalhvervning.

Kompagnihvervning

Kompagni- eller plukhvervningen var normalt begrænset til lokalområdet. Den omfattede de folk, som enten selv troppede op for at gå i tjeneste, eller dem, det lykkedes kompagniets egne folk at hverve i fritiden. I modsætning til de øvrige hverveformer var den således ikke organiseret og sat i system. Fordelen for den soldat, der fandt en ny rekrut var de såkaldte *anbringerpenge*. Disse stod altid i omvendt forhold til håndpengene. Jo lavere håndpenge, desto større anbringerpenge. På sin side stod håndpengene i forhold til den aftalte periode (kapitulationstiden) og rekruttens kvaliteter.

Plukhvervningen var den af de 4 former for hvervning, der bestod længst. Hvervning af menige ses endnu tilladt i 1814 for et enkelt regiment, men må formodes at være ophørt få år senere.[9] Hvervning af underofficerer og spillemænd fortsatte imidlertid endnu flere årtier.[10]

Når en hvervet soldats tjenestetid udløb, kunne han *rekapitulere*, dvs. indgå fornyet kontrakt. Rekapitulation eller genhvervning var den nemmeste og billigste måde at udfylde et ledigt nummer. Kompagnicheferne gjorde sig derfor ofte store anstrengelser for at overtale afgående folk. Det første år efter afskeden måtte soldater ikke lade sig hverve af andre regimenter. Hensigten med denne indskrænkning i deres erhvervsmulighed var angiveligt at forhindre overbudsforretninger.

Skillingshvervning

Skillingshvervning indebar hvervning af drengebørn og vidner som sådan om hærens skånselsløse og desperate forsøg på at skaffe rekrutter. Fænomenet ses allerede i 1740.[11] På den tid kunne en officer mod lidt småpenge indgå aftale med en dreng. Ved aftalen forpligtede drengen sig til at lade sig hverve, når han nåede den rette alder, dvs. 15-17 år. Det fremgår ikke, om drengen oveni kunne forvente håndpenge ved sin tiltræden (kapitulation). Forældrene syntes ikke at have haft nogen indflydelse. Aftalen skulle således blot indgåes i overværelse af to vidner. For at markere sit engagement skulle drengen indtil tjenestetiden oprandt bære et rødt halsbind.

I 1744 udgik der bestemmelse om, at regimenterne skulle forsøge at rekruttere deres egne soldaters børn.[12] Fra deres 5. til og med deres 9. år måtte drengene, eller rettere forældrene, årligt tilstås 1 rigsdaler i stedet for håndpenge. Hvis forældrene afslog tilbuddet, skulle konen nægtes fri indkvartering. Hvor længe denne ordning var gældende er uklart. I Infanterireglementet af 1747 omtales skillingshvervningen blot med en henvisning til bestemmelsen fra 1740.

I 1764 blev skillingshvervningen sat mere i system. Pr. 1. august skulle alle soldaterbørn modtage 1 skilling daglig.[13] Som modydelse skulle drengebørnene, når de nåede den rette alder, gøre 8 års tjeneste ved det regiment de var født. Fra det 6. år skulle de, som ved den gamle form for skillingshvervning, bære et rødt halsbind. Når en sådan skillingsdreng trådte i nummer, skulle han i håndpenge modtage 2 rigsdaler og efter 4 år endnu 2 rigsdaler.

Den daglige skilling skulle udbetales fra dåben og frem til en given alder. For pigers vedkommende indtil deres 8. eller 10. år. For drenge indtil de fandtes egnede til at indtræde i tjenesten. Dog kunne udbetalingerne stoppes ved drengens 10. år, hvis det kunne forudses, at han aldrig ville blive egnet. Denne grænse rykkedes senere til det 14. år.[14]

Forældrene blev betydet, at såfremt de afslog tilbudet, ville deres børn aldrig kunne forvente kongelig nåde.[15] For at lægge pres på de forældre, der afslog kongens nådige tilbud, bestemtes det yderligere, at deres børn ikke måtte nyde fri skolegang.[16] Det skær af humanitet, man havde forsøgt at give ordningen ved også at lade den omfatte pigebørn, forsvandt i 1770.[17] Regimenterne blev således formanet, at de så vidt muligt kun skulle lade den daglige skilling tildele drenge fremover. I maj 1772 bestemtes endeligt, at ordningen med den daglige skilling skulle ophøre. De der allerede modtog den kunne dog fortsætte.[18] Dvs. at man principielt set kunne møde de såkaldte skillingsbørn frem til 1787-89.

Generalhvervning

Som det er fremgået af det foregående, var regimentshvervningen i udlandet dels uhensigtsmæssig, dels uforholdsmæssig omkostningskrævende. Det besluttedes derfor at oprette en fælles overordnet hvervning for infanteriet. Til formålet nedsattes en generalhvervekommission i Rendsborg i 1764. I maj 1768 bestemtes det, at Kommissionen skulle nedlægges så snart regimenterne var fuldtallige. Herefter skulle regimenterne selv besørge hvervningen. Af Kommissionens kopibøger fremgår det, at man fortsatte hvervningen til og med udgangen af 1768. Angiveligt fik regimenterne dog stedse større vanskeligheder med selv at klare rekrutteringen, hvorfor Generalhvervekommissionen genoprettedes pr. 1. januar 1783.[19] Det skal bemærkes, at

så længe der eksisterede en generalhvervekommission, var den partikulære hvervning i udlandet som hovedregel forbudt. Hamburg og Lübeck ses dog i perioder undtaget herfra.

Den 2. generalhvervekommission fik lov at bestå indtil 1. juli 1792.[20] Alle regimenterne var fuldt ud forsynet med rekrutter, og mente selv at kunne supplere i overskuelig fremtid. I løbet af få år fik afdelingerne imidlertid igen problemer med selv at fylde hullerne i rækkerne. Generalhvervekommissionen blev derfor genoprettet i september 1795.[21] Ifølge værnepligtsordningen af 1802 skulle al fremmed hvervning ophøre. Dette blev gentaget ved 1803-hærplanen, der kun tillod indenlandsk hvervning ved Marinekorpset, Feltjægerkorpset og det altonaiske jægergrenaderkompagni.

Trods bestemmelserne fortsatte Generalhvervekommissionen ufortrødent sin virksomhed. Af kommissionens hverveprotokol fremgår det, at rekrutleverancerne foregik regelmæssigt frem til og med juni 1808, hvor den sidste udlænding blev hvervet.[22] Efter 13½ års virke og 9 måneders manglende tilgang af nye rekrutter, blev den 3. generalhvervekommission endeligt ophævet i april 1809.[23]

Generalhvervekommissionen bestod i sig selv kun af en håndfuld administratorer, heriblandt en feltskærer, der skulle *visitere* rekrutterne, dvs. undersøge deres helbredsmæssige tilstand og eventuelt foretage kassation. Kommissionen havde imidlertid ret til at kommandere folk på hvervning.

At blive sendt på generalhvervning var tilsyneladende eftertragtet, herom vidner de mange ansøgninger i Kommissionens korrespondanceprotokol. Årsagerne var antagelig flere: De udsendte oppebar diætpenge, der lå betydeligt over de ordinære lønninger: 1 rigsdaler dagligt for officerer, 32 skilling for underofficerer og 24 skilling for menige.[24] Ønsket om at komme ud og se noget af verden kan også have spillet ind. For tyskere har ønsket om at komme nær hjemstavnen ligeledes været en drivkraft. Det var en mulighed for at komme bort fra plagsomme overordnede eller ihærdige kreditorer. For officererne har det sandsynligvis også været fremmende for karrieren.

Udover diætpengene kunne officerer oppebære 24 skilling daglig til fourage og beslagpenge for en hest. Underofficerer og menige fik ved hjemkomsten betalt hhv. 24 og 2 skilling i brødpenge pr. dag, de havde været udkommanderet. Succesfulde underofficerer kunne endvidere gøre sig fortjent til kontante dusører. For den dygtige og kreative var indtjeningsmulighederne utvivlsomt endnu større. I et væld af skrivelser og reskripter formanes hverveofficererne således at have orden i deres bilag og kvitteringer.

I et forsøg på at øge hverveofficerernes incitament til at skaffe rekrutter, blev der i perioder indgået akkorder. Disse indebar, at officeren modtog et fast beløb pr. leveret rekrut. Ved at minimere udgifterne til anbringer- og håndpenge m.v. kunne han således skaffe sig en legitim ekstraindtægt.

Fordelingen af de generalhvervede rekrutter foregik på følgende måde: Regimentet gav ved hvert års begyndelse Kommissionen besked om, hvor mange hhv. underofficerer og menige, man forventede at få brug for. Disse blev herefter anvist af Kommissionen, hvis fordelingsret var ubestridelig. Når Kommissionen én gang havde godkendt en rekrut, skulle der dukke svære skjulte legemsfejl op, såfremt regimentet kunne gøre sig håb om at få en anden. Prisen som regimenterne måtte betale for de anviste rekrutter var for så vidt fast, idet alle regimenter måtte betale det samme. Rekruttens udseende, højde o.l. samt på hvilke vilkår han var antaget (menig, spillemand eller underofficer) var ligeledes prisen uvedkommende. Over tid svingede priserne dog na-

Fig. 2. Tegning af menig husar fra et trykt og håndkoloreret uniformsværk fra 1801. Husarregimentet bestod udelukkende af hvervede folk. Regimentets enkelte eskadroner lå spredt ud over hele landet (Tøjhusmuseet).

turligvis afhængigt af Kommissionens udgifter. Ligeledes kunne prisen svinge alt efter, hvor mange år rekrutten havde kapituleret.

For at vanskeliggøre desertion forsøgte kommissionen så vidt muligt at placere rekrutterne ved de regimenter, der lå længst fra hjemstavnen. Svenskere blev således fordelt mellem regimenterne i Jylland og Hertugdømmerne, medens de nordtyske sendtes til København.[25]

Selvom generalhvervningens formål var at forsyne infanteriet med rekrutter, begyndte den 3. kommission at levere rekrutter til såvel artilleriet som rytteriet. Årsagen skal givetvis findes i praktiske omstændigheder. Kommissionen havde en overskudshvervning, medens artilleriet og rytteriet havde behov for ekstra rekrutter. Da tjenesten ved disse våbenarter var mere eftertragtet end ved infanteriet, havde de normalt ingen problemer med at holde sig komplette ved indenlandsk hvervning.

Hvervesteder

I en gennemgang af hvor der måtte hverves, kan det være nyttigt at skelne mellem den indenlandske og den udenlandske hvervning:

Den indenlandske hvervning omfattede Danmark, Norge og Hertugdømmerne. Hvervning i Norge var som udgangspunkt kun tilladt for Livgarden og Artillerikorpset.[26] I Danmark og Hertugdømmerne måtte infanteriregimenterne principielt set hverve overalt. I praksis var hvervning på landet dog yderst vanskelig. Fra 1764 var alle af hankøn mellem 4 og 40 år optaget i landmilitsens reserveruller og underlagt stavnsbåndet. Hvis en karl ønskede at lade sig hverve, skulle han og regimentet først indhente godsejerens accept. Denne var sjældent til sinds at lade en god karl forsvinde, og tog sig under alle omstændigheder godt betalt. Med stavnsbåndets løsning i 1788 blev hvervning på landet helt forbudt.[27] End ikke tidligere landsoldater, der var forsynet med behørigt afskedspas, måtte hverves. Indenlandsk hvervning var herefter henvist til København og købstæderne. Var en rekrut herfra sin husbond eller mester skyldig i noget forhold, blev hvervningen erklæret ugyldig, og karlen leveret tilbage til arbejdsgiveren. Under alle omstændigheder kunne en karl kun forlade sin plads ved fardag.

Den udenlandske hvervning fandt udelukkende sted i Tyskland. Generalhvervekommissionen etablerede hvervekontorer, *ordonnanshuse*, i en række større tyske byer, hvor fremmed hvervning var tilladt. Herfra kunne hverveofficeren sende sine underofficerer ud til de nærliggende byer for at oprette mindre hvervestuer.

Udvendigt var ordonnanshusene forsynet med et farvestrålende hverveskilt. Indvendigt var der indrettet aflåselige rum, hvor rekrutterne kunne opbevares mellem transporterne. Frygten for desertion var så stor, at man nærmest behandlede rekrutterne som arrestanter. Den partikulære hvervnings udsendte kommandoer etablerede ligeledes hvervekontorer. Vanligvis i direkte tilknytning til et gæstgiveri.

Fordelt efter periode havde de tre generalhvervekommissioner hvervekontorer i følgende tyske byer:

1764-1768 Mühlhausen, Hildburghausen, Nürnberg, Nördlingen, Frankfurt, Worms, Köln, Hildesheim, Bremen, og Oldenburg.

1783-1792 Mühlhausen, Hildburghausen, Nürnberg, Nördlingen, Frankfurt, Worms, Regensburg, Ulm, Hamburg, Lübeck og Altona.

1795-1808 Mühlhausen, Hamburg, Bremen, Lübeck og Altona.

Hvervekontoret i Mühlhausen nedlagdes i 1801, og i 1807 var der kun kontoret i Altona tilbage. Altona hørte ganske vist til det danske rige, da det lå i Holsten, men som grænseby var der stor tilstrømning sydfra af folk, der ønskede at gå i dansk krigstjeneste. Hovedparten af de øvrige byer var frie rigsstæder.

Formelle krav til rekrutterne

Hæren bestræbte sig på at skaffe unge raske folk med en god kropsholdning og et smukt ydre. I Infanterireglementet af 1747 opstilledes følgende krav til rekrutterne:

- De måtte ikke være under 17 år eller så gamle, at de blev utjenstdygtige inden deres kapitulations udløb. Dog måtte 15-årige antages uden kapitulation, hvis de var i vækst.
- De skulle være af god statur, rørige og have et smukt ydre.
- De måtte ikke have legemlige skavanker som kunne besværliggøre tjenesten.
- De måtte være ved deres sansers fulde brug.
- De måtte ikke have fortabt deres ære ved tyvsmærke, afsnittede ører eller stokkeslag.
- De skulle være europæere og bekende sig til en af kristenhedens tre ho-

vedreligioner, dvs. luthersk-evangelisk, katolsk eller reformert.
- De skulle mestre enten den danske eller tyske tunge.

Kravene til soldaternes udseende var alvorligt ment. De skulle ikke blot forlene standen, men også selve enevælden med ære og værdighed. Noget lignende gjaldt højden, omend kravene til denne også var betinget af mere saglige grunde. At håndtere de lange geværer sikkert, fordrede immervæk en vis højde og styrke.

1747-reglementets krav forblev i kraft gennem hele den omhandlede periode. Kun kravet til rekruttens alder ændredes. Derudover kom der nye krav til angående rekrutternes legemshøjde og civilstand. Efter nedsættelsen af den 1. generalhvervekommission formuleredes således følgende rekrutkrav:
- De måtte ikke være under 18 eller over 34 år.
- De skulle være minimum 65 tommer (170 cm) høje.
- Omkr. 10% af dem måtte være gifte folk.

Året efter var man nød til at slække på kravet til rekrutternes højde. Nu måtte man antage folk på 64 tommer, eller unge i tilvækst på 63 tommer (165 cm).

I planen for den 2. generalhvervekommission ændredes kravene atter:
- De måtte højst være 30 år. Underofficersrekrutter dog 32.
- De skulle være 63 tommer høje. Unge i tilvækst dog 62 tommer.
- Gifte folk skulle minimum holde 65 tommer og måtte højst medbringe 2 børn.

I planen for den 3. kommission gentoges kravene til alder og højde. Derimod skærpedes kravene til de gifte folk. Fremover skulle de minimum holde 66 tommer (172,7 cm) samt være *»unge og af smuk Anseelse«*. Endelig måtte de ikke have børn. I 1806 blev reglerne yderligere strammet, hvorefter det var aldeles forbudt at hverve gifte folk.

Udover de ovennævnte krav, gentoges perioden igennem to bestemmelser. Der måtte ikke antages folk der var deres husbond eller mester skyldig i noget forhold. Derimod måtte desertører antages på pardon. Underofficerer skulle i sådanne tilfælde genindtræde i tjenesten som musketerer.

De mange formelle krav til rekrutterne blev af hverveofficererne forsøgt omgået i stor stil. Generalhvervekommissionens korrespondanceprotokoller indeholder således talløse klager over de leverede rekrutters kvalitet, alder, højde, sprogfærdigheder m.v. Omvendt kan man følge hverveofficerernes lige så talrige forsvarsskrivelser. En rekrut der var for lav eller for gammel prises ofte højt for andre kvaliteter. Det være sig evner som musiker eller regnskabsfører. Forhenværende soldater var også i høj kurs, i særdeleshed hvis der kunne henvises til egentlig krigserfaring. Sådanne egenskaber vejede normalt tungere end alder og højde. Nok blev der kasseret, men væsentlig flere blev faktisk antaget trods manglende opfyldelse af de formelle krav. Det bør nok lige slås fast, at alderskravet kun gjaldt nyhvervede. Efter kapitulationens udløb valgte en del soldater at forlænge kontrakten. I sådanne tilfælde så man stort på alderen.

Hverveteknik

Hververnes opgave var ganske enkelt at skaffe så mange duelige rekrutter som muligt til så lave omkostninger som muligt. Dette var ingen let opgave, især ikke på de centrale hvervepladser, hvor forskellige landes hververe lå i indbyrdes konkurrence. Hvis hververen skulle være succesfuld, måtte han derfor besidde en række særegne evner. Udadtil måtte han fremstå

med elegance, værdighed og selvtillid. Han skulle virke beundringsværdig på den unge mand, være et forbillede til efterlevelse. Indadtil måtte han derimod være beregnende og udspekuleret.

I de tilfælde hvor karlen opsøgte hververen, var opgaven reduceret til en forhandling om kapitulationstiden og håndpengenes størrelse. Hvor rekrutten blev leveret af en civil anbringer, skulle der endvidere forhandles om anbringerpenge med denne. Skulle hververen derimod selv opstøve egnede kandidater, fik hans overtalelsesevner stor betydning. Det skortede således ikke på løfter om let tjeneste, om mulighed for ekstraindtægt som frimand m.v. Fri religionsudøvelse blev fremført som et gode. Endelig var overdrevne fremstillinger af avancementsmuligheder et yndet kneb overfor de tvivlrådige.

Alkohol syntes at have været en mere eller mindre fast ingrediens i hververteknikken. Den potentielle rekrut blev trakteret med både mad og drikke. Dels for at opbygge en gemytlig og imødekommende atmosfære, dels for at bortvejre eventuelt vankelmod.

I princippet var hvervningen underlagt markedets mekanisme om udbud og efterspørgsel. Ved krigstrusler eller krigsudbrud steg efterspørgslen voldsomt. For den modne og djærve kunne dette udnyttes. Ved at gå fra det ene hvervekontor til det andet og tinge med hververne, kunne håndpengene presses i vejret. Alt andet lige må man nok også sige, at et faretillæg var på sin plads i sådanne situationer. Håndpengenes størrelse var således ikke fast, men kunne svinge fra det rene ingenting til snesevis af rigsdaler. Typisk ser håndpengene dog ud til at have ligget mellem 20 og 40 rigsdaler.[28]

Hvis hververen var desperat eller umådeholden nidkær, kunne han gå til yderligheder. Herved blev den teoretisk set frie forhandlingssituation krænket. Tvangshvervning var ganske vist forbudt ved Infanterireglementet af 1747, kapitel 1, §1. Men brug af vold eller trusler om samme forekom dog. Sådanne episoder afstedkom undertiden klager fra ofrene. Med jævne mellemrum fandt de centrale myndigheder derfor anledning til at gentage forbudet mod tvangsmetoder.[29] Når fænomenet var så svært at komme til livs, skyldes det ikke mindst, at der tilsyneladende aldrig blev taget disciplinære midler i brug overfor de ivrige hververofficerer.

Det kan nok være, at hvervning forekom under dække af venskabets maske. Men den mulige rekrut havde dog ret til at vide hvem han stod overfor. Hververe skulle derfor til stadighed være iført uniform. Hvervning foretaget i *kulørte*, dvs. civile klæder, var forbudt og ugyldig.[30]

Transport

Alle generalhvervningens rekrutter skulle transporteres til Rendsborg, hvor den endelige visitation og fordeling fandt sted. Når en hververofficer havde et passende antal rekrutter, lod han nogle underofficerer og menige eskortere dem til Mühlhausen, der var hovedsamlingsplads for generalhvervningen i Tyskland. Alle rekruttransporter sydfra gjorde holdt der. Rekrutter fra Altona, Hamburg og Lübeck blev dog transporteret direkte til Rendsborg.

Transporterne foregik til fods og kunne derfor tage ugevis. Kun i ganske særlige tilfælde kunne transportkommandoerne få refunderet udgifter til transport med vogn. Eskorten var bevæbnet og ofte forsynet med hunde. I byer med danske hvervekommandoer overnattedes i ordonnanshuset. Andre steder indlogeredes rekrutterne i gæstgiverier o.l. For at øge sikkerheden bestemtes det i 1797, at når trans-

Fig. 3. Kongelig approberet tegning af grenaderuniform og musketerhat 1785. Grenaderer og musketerer var menige infanterister. Sådanne tegninger viser idealbilledet af en hvervet soldat. Grenaderen bærer her rød kjole med ombukkede skøder. Vesten og knæbukserne var af hvidt klæde. Støvletterne var af sort klæde. På hovedet bæres en sort trekantet hat med hvid fjer. Grenaderen er dels kendetegnet ved den røde top på fjeren, dels ved sin moustache. Alle andre soldater skulle således være glatbarberede. I nakken ses den lange pisk. Ved siden bærer han grenadersabel M/1753 (Rigsarkivet).

porten bestod af 20 rekrutter eller derover, skulle den ledes af en officer. Udover sine normale diætpenge skulle han dagligt have 32 skilling så længe han var borte fra sin hvervepost.[31]

Fra Mühlhausen gik transporterne gennem kurfyrstendømmet Hannover. Her blev det kontrolleret, at der ikke fandtes hannoveranske desertører blandt rekrutterne. Fra Rendsborg besørgede de enkelte regimenter selv den videre transport. De københavnske regimenter udsendte dog et fælles transportkommando, som normalt tog turen over Fyn og Bælterne.

For at vanskeliggøre desertion blev rekrutternes personlige papirer frataget dem.[32] Under hele tjenestetiden opbevarede kompagnichefen disse svendebreve, pas, dåbsattester o.l. i et særligt skrin. Derudover blev rekrutterne hurtigst muligt iklædt dansk uniform og deres civile klæder bortsolgt. Endelig kom håndpengene sjældent til udbetaling på én gang. Rekrutterne fik normalt et forskud, hvorefter resten udbetaltes ved ankomsten til Rendsborg.

Kapitulation og edsaflæggelse

Når en karl lod sig hverve, underskrev han en ansættelseskontrakt (kapitulation) på en given årrække. Kapitulationstiden var ingen fast størrelse. Langt den største del af de menige ansattes dog for 8 år og underofficererne for 6. Ganske unge folk som blev antaget som tambourer og pibere, tog ofte imod kapitulationer på både 10 og 12 år.

Ved ankomsten til regimentet, blev rekrutten behørigt munderet og udrustet. Herefter blev han af kompagnichefen fremstillet for regimentschefen. Denne udfærdigede en *præsentationsseddel*, som blev fremvist ved præsentationen af rekrutten for Landetatens centraladministration, siden 1767 Generalitets- og Kommissariatskollegiet. Udenfor København fremstilledes rekrutten for den nærmeste krigskommissær. Således godkendt kunne man skride til edsaflæggelsen. Under overværelse af et nærmere bestemt antal officerer og underofficerer, forestod regimentsauditøren denne ceremoni. Stykke for stykke blev Krigs-artikelsbrevets §160 (faneeden) oplæst for rekrutten, som med hævede fingre skulle gentage teksten med høj stemme. Rekrutten blev endvidere gjort bekendt med bestemmelserne og straffene for desertion, mord og dueller, samt hvad man ellers måtte finde fornødent. En fændrik skulle under hele seancen holde fanen hævet. Førend rekrutten kunne sværge til fanen, skulle han have været til alters. Det religiøse element var, ligesom resten af ceremoniens højtidelighed, et forsøg på at understrege alvoren overfor soldaten. Soldatens loyalitet skulle opbygges og fastholdes gennem den rituelle sværgen.

Forholdet mellem hververe og hvervested

Forholdet mellem hververne og lokalmiljøet var overvejende negativt, omend det også var kendetegnet ved en vis kompleksitet. Hververnes karakter af menneskehandlere gjorde dem generelt upopulære. Af mere personlig karakter var angsten for, at de skulle hverve særligt afholdte eller uundværlige personer. Mangen en moder har utvivlsomt forbandet de danske hververofficerer langt væk. Dette gælder nok også mangen en husbond og håndværksmester, der mistede sin karl. Omvendt tjente hververne også de lokale interesser i og med, at de ofte hjalp dem af med voldsomme og uregerlige elementer samt løsgængere. En karl som havde gjort sig skyldig i en eller anden lovovertrædelse fik måske valget mellem at afsone sin straf eller tage imod hververofficerens til-

Fig. 4. Sølvgades Kaserne i København blev opført 1765-71. Ingeniørkorpset ledede byggeriet, mens garnisonen selv leverede arbejdskraften. I perioden 1775-85 husede kasernen institutionerne Christians Plejehus og Almindeligt Hospital. Kasernen var bygget til to infanteriregimenter, men kom efter 1785 til at rumme tre, og fra 1791 hele fire regimenter. De enkelte belægningsstuer var af forskellig størrelse og kunne rumme 6-16 mand. Hvert rum havde eget ildsted, hvor der kunne tilberedes mad. I kælderen var der indrettet grovkøkken og vaskerum (Foto: Karsten Skjold Petersen).

bud. Den lokale øvrighed slap for besværet og omkostningerne ved at straffe manden, hverveofficeren fik sin rekrut og manden selv fik mulighed for at starte på en frisk. Det giver sig selv, at dette ikke kunne lade sig gøre ved grove lovovertrædelser. Den sædvanligvis strenge offentlige mening har næppe villet lade misdæderen gå straf forbi.

I de områder, hvor de danske hverveofficerer opererede, var hvervning et almindeligt forekommende fænomen. Flere af de europæiske magter var tilstedeværende, og hvervningen var sanktioneret af den lokale magt. Denne tingenes tilstand fulgtes af en kølig accept fra lokalmiljøets side.

I gennemgangen af 1700-tallets hvervesystem er der et spørgsmål som uvilkårligt trænger sig på: Hvorfor tillod et land fremmede hververe at borttage raske unge mænd? Danmark tillod ikke fremmede hververe, så gensidige aftaler om hvervning på hinandens territorier forelå ikke. En mulighed er, at Danmark har betalt for rettigheden til at hverve. Der forelå ganske vist traktater og overenskomster med forskellige riger om tilladelse til hvervning, men egentlig betaling har ikke kunnet påvises. En anden mulighed er, at hvervningen blev tilladt fordi den fungerede som social sikkerhedsventil. Den gav et land mulighed for at slippe af med de mest brydsomme elementer. Tilsvarende reducerede den omfanget af løsgængeri, der opfattedes som et alvorligt problem.

Hvervningernes omfang

Der findes ingen samlede oversigter over, hvor mange soldater den danske hær hvervede alt i alt. Hvervebehovet i den sidste fjerdedel af 1700-tallet kan dog gøres til genstand for nogle beregninger. De menige tegnede almindeligvis kontrakt på 8 år, underofficerer på 6 år og spillemænd på 10-12 år. Hvis den gennemsnitlige tjenestetid sættes til 8 år, var der derfor behov for, at hele det hvervede element blev udskiftet i løbet af 8 år. Det hvervede element svingede i den nævnte periode mellem 12.500 og 18.500 mand, hvilket giver et formelt hvervebehov på mellem 1.560 og 2.310 mand om året. Tallene er imidlertid hypotetiske, da det formelle hvervebehov var påvirket af andre faktorer end hærlovene. På den ene side mindskede den udbredte rekapitulation behovet for nye rekrutter. På den anden side øgedes behovet ved desertion, dødsfald og lovlig afsked før kapitulationstidens udløb.

Undersøgelser af rekapitulationer samt årsag til afgang giver dog anledning til at formode, at rekapitulationerne mere end opvejede den førtidige afgang. Det reelle hvervebehov må efter bedste skøn have ligget mellem 1.250 og 2.000 mand om året for hæren som helhed, og mellem 950 og 1.600 mand ved infanteriet alene. De år af den omhandlede periode, hvor Generalhvervekommissionen virkede, leverede den i gennemsnit 334 rekrutter om året til infanteriet. Resten blev således tilvejebragt ved regimenternes egen hvervning.

Mængden af hvervede menige soldater ved de forskellige våbenarter kan følges i fig. 5. Efter den kraftige reduktion ved 1774-hærplanen fik den hvervede styrke atter lov at vokse frem til 1785, hvor den nåede niveauet før 1774. Efter 1802 faldt antallet gradvist. Hvornår den sidste hvervede meniges kontrakt udløb vides ikke, men det må være efter 1820. Et enkelt regiment fik, som nævnt, tilladelse til at hverve så sent som i 1814. Rekapitulation med menige var blevet indstillet i 1803, men atter givet fri i 1805. Først med indførelsen af mather, senere konstabler, ved hærloven i 1951 fik den danske hær atter hvervede menige.

Desværre er det ikke muligt at beregne rekrutteringen efter hverveform. Kun for Kronprinsens Regiment er det lykkedes tilnærmelsesvist (se fig. 6). Figuren er fremstillet på grundlag af regimentets af- og tilgangsprotokol, der i perioder bruger begrebet *partikulærhvervning* som samlebetegnelse for hhv. regiments- og kompagnihvervning. De tre typer er derfor samlet under betegnelsen *egen hvervning*.

De hvervedes baggrund

Ovenfor er aspekter ved hvervningens organisation, metoder og omfang blevet belyst. I det følgende søges nogle kvantitative svar på, hvem det var der lod sig hverve. Spørgsmålene vedrører de nyhvervede rekrutters fødested, alder, civilstand, erhverv, religion og eventuelle tidligere krigstjeneste. Afslutningsvis vil der blive givet nogle bud på, hvorfor soldaterne lod sig hverve. Til en statistisk behandling af de hvervedes baggrund er der taget udgangspunkt i af- og tilgangsprotokollen fra Kronprinsens Regiment.[34]

I løbet af den 30-årige periode 1774-1803 modtog Kronprinsens Regiment i alt 1.484 nyhvervede rekrutter. Disse udgør grundlaget for de følgende afsnits analyser. Blandt de 1.484 rekrutter blev 68 hvervet som musikere og 180 som underofficerer. De overflyttede og desertørerne er ikke medtaget, da de netop ikke er nyhvervede, men udelukkende er flyttet mellem protokollernes af- og tilgangslister. Det kan til sammenligning oplyses, at de overflyttede udgjorde knap 150 mand.

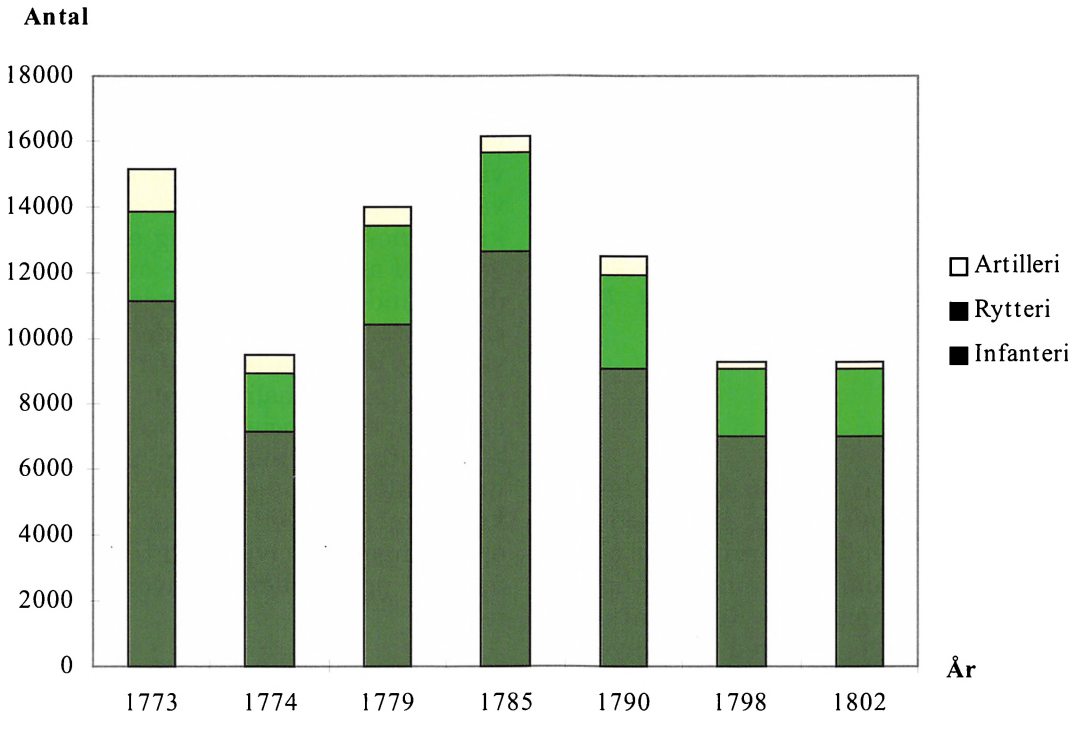

Fig. 5. Samlet hvervet styrke ved de tre våbenarter 1774-1802, menige eksklusiv nationalrekrutter.

Fædreland

Hvervningen til fodfolksregimenterne var langtfra begrænset til udlændinge. De kongelige undersåtter udgjorde omkring 40% af de nyhvervede rekrutter ved Kronprinsens Regiment (se fig. 7). Blandt disse fandtes et overraskende højt antal nordmænd. Med ganske få undtagelser var det ellers forbudt at hverve disse. Forholdet mellem danske og slesvig-holstenere må antages at gælde for et københavnsk regiment. Blandt regimenterne i Hertugdømmerne var forholdet næsten omvendt. I øvrigt var andelen af udlændinge generelt højere i disse regimenter. Nærheden til rigsgrænsen gav således et andet rekrutteringsgrundlag. Ved de øvrige våbenarter var nationalitetsfordelingen anderledes. Livgarden og artilleriet bestod principielt set udelukkende af undersåtter, medens disse udgjorde omkring 85% af rytteriets mandskab.

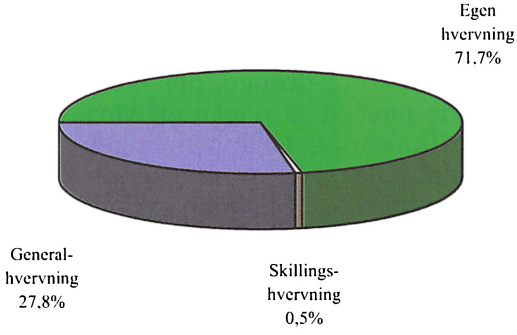

Fig. 6. Fordeling af rekrutter efter hverveform. Kronprinsens Regiment 1774-1803.[33]

De udenlandske rekrutter kom fra store dele af Europa, enkelte sågar fra Amerika og Afrika. Langt hovedparten kom dog fra det tyske kulturområde. Denne gruppe talte 47% af alle nyhvervede ved Kronprinsens Regiment i perioden.[35]

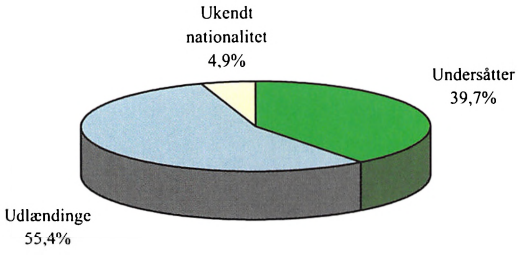

Fig. 7. Udlændinge og undersåtter blandt nyhvervede ved Kronprinsens Regiment 1774-1803.[36]

Alder

Når der ses bort fra det særlige fænomen skillingshvervning, så forbød Infanterireglementet hvervning af unge under 15 år. Som det fremgår af fig. 8, hvervede Kronprinsens Regiment alligevel 22 drenge, alle ved egen hvervning. Heraf blev de 3 antaget på avantage som underofficerer. Det vil sige, at de tidligst skulle tiltræde, når en underofficersstilling blev ledig. Af de øvrige blev 7 hvervet som menige og 12 som tambourer og piberdrenge. Blandt de øvrige blev det i 6 tilfælde udtrykkeligt anført, at de først skulle begynde efter deres konfirmation. Spørgsmålet er om noget lignende har gjort sig gældende for de sidste 13, eller om så unge folk rent faktisk blev antaget til regulær tjeneste.

For de generalhvervede rekrutter var der fastsat både en nedre og en øvre aldersgrænse. Den nedre grænse var 18 år, hvilket dog ikke forhindrede regimentet i at modtage 34 generalhvervede rekrutter mellem 15 og 17 år. Den øvre grænse var oprindelig 34, senere blot 30 år. Disse blev ligeledes overtrådt, om end i mere beskedent omfang. I alt hvervedes 9 mand i alderen 35-39.

Gruppen af rekrutter under 20 år udgjorde mindre end en fjerdedel af de nyhvervede. Dette afspejlede sig også i den relativt høje gennemsnitsalder på 23,8 år.

Civilstand

Langt den overvejende del af de nyhvervede var ugifte, i alt ca. 85%. Hverveofficerernes instrukser om fortrinsvis at antage ugifte må således siges at være efterlevet. Sammenholdt med rekrutternes aldersfordeling er den ringe andel af gifte folk ikke overraskende. At andelen af gifte trods alt udgør ca. 10% er derimod påfaldende. Ægteskab og børn syntes svært forenelige med et garnisonsliv fjernt fra hjemegnen og dens sociale netværk. Mange af de gifte folk må derfor antages at have haft bydende grunde til at gå i krigstjeneste. Der knytter sig ingen oplysninger om civilstand til de sidste 5,3% af protokollens nyhvervede karle.

Profession

Af- og tilgangsprotokollerne rummer oplysning om rekrutternes profession (se fig. 9). Begrebet profession tolkedes imidlertid lidt snævert. Det omfattede således kun egentlig faglærte professioner. Det betød, at en række erhverv ikke indføjedes i protokollerne. Først og fremmest drejer det sig om alle, der var beskæftiget inden for landbruget. Derudover var det erhvervsgrupper som søfolk, fiskere og tjenestefolk. Sidst men ikke mindst gjaldt det også gruppen af ufaglærte. Alle disse erhverv rubriceredes under samlebetegnelsen »ingen« profession. Gruppen omfatter også de store drenge, der endnu ikke havde nået at få nogen erhvervsmæssig tilknytning. Gruppen »ingen« viser sig da heller ikke overraskende at være den største. Hvis man grupperer erhvervene lidt, følger herefter tekstilfag, skomagere og byggefag.

Nok er gruppen »ingen« den største, men set i forhold til den generelle erhvervsfordeling i 1700-tallet er den påfaldende lille. Gruppen udgør såle-

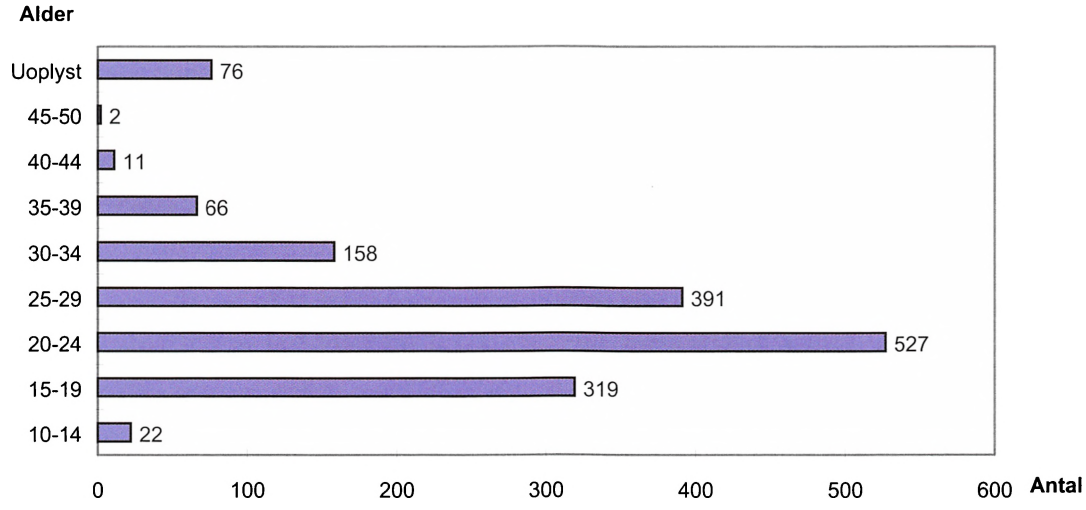

Fig. 8. Aldersgruppering for nyhvervede rekrutter ved Kronprinsens Regiment 1774-1803.

des kun 44,5% af samtlige nyhvervede. Til sammenligning androg de der fandt beskæftigelse inden for landbrug og fiskeri omkring 70% af den danske befolkning. Rekrutternes erhvervsfordeling afspejler derfor ganske godt hvervekontorernes lokalisering i de større byer.

Professionsangivelserne skelner tilsyneladende ikke mellem mestre og svende. I oversigten optræder dog en købmand og en vognmand, der med stor sandsynlighed kan opfattes som selvstændige. Ellers er det ikke muligt at skille de selvstændige næringsdrivende fra de, der havde et ansættelsesforhold. Hvad angår skellet mellem svende og lærlinge, angav kun 2 rekrutter at være læredrenge.

Arbejdsløshed var et stærkt incitament til at vælge krigstjeneste. Af- og tilgangsprotokollerne rummer imidlertid ingen oplysninger om forudgående ledighed. Et fingerpeg får man dog ved at betragte tidspunktet for hvervningen. Den overvejende del af rekrutterne blev således hvervet i vinterhalvåret, hvor byggefagene og landbruget traditionelt var ramt af ledighed.

Trosretning

Infanterireglementet af 1747 tillod hvervning af lutheranere, katolikker og reformerte. Disse religioner er da også nærmest eneråde nde blandt de 1.484 nyhvervede rekrutter ved Kronprinsens Regiment. Lutheranerne udgjorde 68,2%, katolikkerne 22,3% og de reformerte 4,1%. Foruden de nævnte religioner angav 3 at være græsk ortodokse og 1 at være muhamedaner. Hvor de ortodokse antagelig kunne opfattes som tilhørende en variant af katolicismen, var den sidste et mere åbenlyst brud på reglementet. Protokollens 3 »græsk« ortodokse kom fra Baltikum og Rusland, hvorfor vi i dag ville rubricere dem som russisk ortodokse. Alt i alt bekendte ca. 30% sig til fremmede religioner.

Tidligere krigstjeneste

En del af de rekrutter, den danske hær hvervede havde tidligere gjort tjeneste i egne eller fremmede hære. Omfanget kan belyses ud fra de sparsomt bevarede stambøger og edsprotokoller. Ek-

sempelvis opregner stambogen fra 7. kompagni af Danske Livregiment en tilgang på 478 rekrutter i perioden 1774-1803.[37] Af disse opgav 16,5% at have tjent andre herrer tidligere. 67 af dem havde tjent en enkelt herre, 9 havde tjent 2 forskellige, medens 2 havde tjent hele 3 forskellige herrer tidligere. Over halvdelen af rekrutterne havde tidligere gjort tjeneste for kejseren eller Preussen. Dernæst følger Holland, Sverige, Frankrig, Spanien samt en række tyske riger. Det fremgår ikke af stambogen, hvilke af disse engagementer der havde karakter af værnepligt og hvilke der var tidligere hverveforhold. Tallet for hvor mange der tidligere havde gjort krigstjeneste er antagelig højere end de 16,5%. En desertør fra en fremmed hær kunne nok have grund til at dølge sit tidligere engagement.

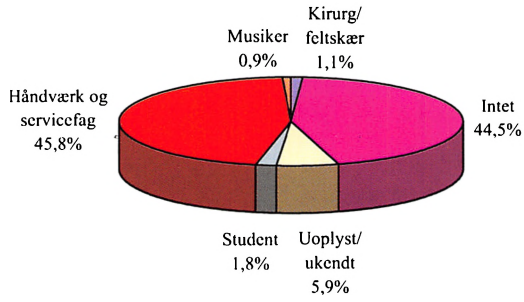

Fig. 9. Grupperet erhvervsfordeling blandt nyhvervede rekrutter ved Kronprinsens Regiment 1774-1803.

Årsager til at gå i krigstjeneste

Hvis man havde behov for at forsvinde eller forsøge at skabe sig en ny tilværelse, var det en nem mulighed at lade sig hverve under fremmede faner. Fænomenet kan på mange måder sammenlignes med en senere tids flugt til Amerika eller Fremmedlegionen. Det skal i den forbindelse bemærkes, at hvervningen på sin vis fungerede som en social sikkerhedsventil i samfundet. Den gav oprørske og utilpassede elementer mulighed for at slippe væk.

Det er nærliggende at forestille sig de hvervede rekrutter som rodløse unge mænd, for hvem de menige soldaters broderskab og det at blive tildelt magt, hvor lille den end måtte forekomme, kan have virket fascinerende. Disse fandtes utvivlsomt også. Rekrutternes relativt høje gennemsnitsalder tyder imidlertid på en vis modenhed. Dette bekræftes delvist af professionsangivelserne. Omkring halvdelen af rekrutterne havde således tilegnet sig et fag.

Bevæggrundene skal heller ikke findes i patriotisme, der såfremt den overhovedet spillede en rolle, ikke var et dominerende element. De hvervede soldater havde frem for alt ikke meldt sig af ideologiske grunde.[38] De tog ikke tjeneste i et fremmed lands hær med det formål at drage i krig mod et tredje. Dette forekom derimod jævnligt blandt officererne, for hvem krigserfaring var særdeles karrierefremmende.

Med den evige fare for at forsimple virkeligheden, kan de der tog imod hververnes tilbud grupperes som professionelle, flygtninge eller eventyrere.

De professionelle kan karakteriseres som dem der bevidst gjorde krigstjenesten til en løbebane. De rejste fra det ene kontraktforhold til det andet og fungerede hele deres liv som soldater. De var som oftest bundet af en stærk familietradition for det militære.

Flygtningene var den mest sammensatte og komplekse gruppe. Den rummede alle mulige ulykkelige elementer. Kun fantasien sætter grænser for deres bevæggrunde. Det kunne være flugt fra ulykkelig eller umulig kærlighed. Det kunne være flugt fra etnisk, religiøs eller anden forfølgelse. Et voldeligt og tyrannisk herskab, det være sig en godsejer, mester eller husbond, kunne nok drive en karl i armene på hververne. Det kunne være flugt fra

Fig. 10. Musketer fra Sjællandske Regiment til Fods 1758. De menige soldater var udstyret med en lang hårpisk, der var omviklet med sort bånd. Inden i pisken skulle der være et tykt stykke ståltråd. På benene bærer soldaten stive lærredsstøvletter (Rigsarkivet).

familiemæssige forpligtelser.[39] Det kunne være flugt fra straf. Fremmed krigstjeneste var således et oplagt og velkendt skjulested for kriminelle. Sidst men ikke mindst kunne det være flugt fra økonomiske problemer. Overhovedet var arbejdsløshed, fallit og gæld den mest udbredte årsag. Når sulten stod for døren, kunne valget nemt komme til at stå mellem tiggergang og hververnes håndpenge.

Eventyrerne var de, der drømte om hæder og ære, rigdom og berømmelse. For de, der ikke boede i en stor garnisonsby og var tilvænnet, har pragten, de strålende uniformer og musikken uden tvivl været overvældende. Udefra kunne det storslåede ceremoniel være betagende. En bondeknøs, der første gang oplevede en sådan forestilling, f.eks. en vagtparade, var det ikke svært for hververne at få til at kapitu-

lere. Tilsvarende kan man forestille sig ønsker om at komme til hovedstaden – nær hoffet og majestæten. Franskmanden og bondesønnen Brunnes, der omkr. 1785 lod sig hverve til den danske hær, havde flere år tidligere ladet sig hverve til den franske. Om baggrunden herfor beretter han følgende: »*Da jeg kom hjem, tænkte jeg bestandigt at blive Soldat, thi jeg var ingen Elsker af Bondestanden. Naar jeg saa Krigsfolk, saa forundrede jeg mig over dem og tænkte: de er saa vakre og raske Karle*«.[40]

En anden, der ligeledes lod sig imponere, var Morten Johan Frederiksen. I december 1804 kom Morten til København sammen med en slagtermester, der kort forinden havde ansat ham. Morten var da 15 eller 16 år. Nytårsdag fik han lov at gå på opdagelse, og endte på Kongens Nytorv, hvor vagtparaden netop var ved at trække op med klingende spil: »*Den skjønne Musik og de mange smaa oppudsede Drenge igjenopflammede atter Lysten til at blive Soldat. Min Begeistrelse steg ved enhver Tone af deres velklingende Musik. Jeg skyndte mig paa staaende Fod til en af de smaa for at erkyndige mig, om der kunde være nogen Ansættelse ved Regimentet. At jeg saaledes i et Øjeblik letsindig kunde forglemme den gode Behandling og Frihed som jeg nød hos min Mester, og forbytte min Frihed med en indskrænket tvungen Soldaterstand, begriber jeg ikke, thi det var kun faa Minutter siden, da følte jeg mig ved min Slagterprofession saa vel, at en Ombytning med en anden vilde have været mig en Modbydelighed. Jeg maa tilskrive det min Ustadighed og Letsindighed.*« Dagen efter lod Morten sig hverve som tambour på 8 år ved Prins Frederiks Regiment. Med ansættelsen fulgte 20 rigsdaler i håndpenge.

Foruden de professionelle, flygtningene og eventyrerne bør endelig en 4. gruppe nævnes, om end den næppe var særlig talrig i denne periode. Det drejer sig om de, der slet ikke fik noget valg. Foruden de egentligt tvangshvervede omfattede gruppen skillingsbørnene. Helt uden indflydelse på egen situation var de af systemet og forældrenes fattigdom presset ind i tjenesten. Børnene fra Christians Plejehus befandt sig i en tilsvarende situation. Nationalrekrutterne kan med en vis ret også henføres til denne kategori. De var udskrevne men betragtedes principielt som hvervede af systemet. De nød dog forrang som frifolk, og med undtagelse af ved Livgarden var de som regel kun indkaldt til den årlige øvelse.

Kildesituationen gør det ikke muligt at vægte bevæggrundene kvantitativt. Der kan ikke sættes tal på hvor mange, der lod sig hverve af den ene eller anden grund. I ganske mange tilfælde har der sikkert også været tale om en kombination – et sammenfald af motivationer. Utilfredshed over et eller andet er blevet understøttet af en håbløs økonomisk situation. Økonomisk håbløshed er blevet sat i relief af heroiske drømme osv. Uanset hvor mange bevæggrunde der måtte kunne findes og hvor sammensatte disse var, kan der dog ikke herske tvivl om, at netop økonomiske vanskeligheder var den mest udbredte årsag til at vælge soldaterhvervet.

Afslutningsvis skal der gives plads til en af de meget sjældne personlige skildringer. Theodor Ulrik Nübling, der i 1783 lod sig hverve som 16-årig, beskriver i sine erindringer, hvad der fik ham til at opgive sin nogenlunde trygge tilværelse som boghandlerlærling i Ulm. Hans bedste ven var af sine forældre blevet tvunget til at opgive et kærlighedsforhold til en pige af lavere stand. Vennen ønskede nu at flygte, og opfordrede Nübling til at følge ham: »*Dels blev jeg ved min unge Vens ophidsede Tilstand bevæget af Medlidenhed; dels slog den Tanke pludselig ned i mig ved en saadan Flugt at rive mig*

ud fra de for min stræbende Aand altfor snævre Forhold. Med et følte jeg mig bunden paa Hænder og Fødder og fandt min Stilling utaalelig. For mine Øjne aabnede sig en fri Mark, paa hvilken jeg kunde tumle min urolige Aand og haabede at kunne lade mit undertrykte Talent komme til sin Ret. (...) *Fremtiden smilede mig imøde, jeg saa mig selv beundret som første Skuespiller ved et af de største tyske Theatre, eller min Fantasi lod mig indtage en høj militær Stilling og satte mig i Besiddelse af en betydelig Formue. Amerika, Rusland eller et andet fjærnt Land var i disse Øjeblikke det Sted, hvor jeg havde erhvervet Ære og Rigdom gennem tusinde Farer og Anstrængelser«.*[41]

Sammenfatning

Anslået havde den danske hær i slutningen af 1700-tallet behov for årligt at hverve 1.250-2.000 mand. De restriktioner der var lagt på den indenlandske hvervning gjorde, at infanteriet i betydeligt omfang var henvist til at hverve i udlandet – i praksis i Tyskland. Danmark havde tilladelse til at hverve i forskellige tyske stater, men tillod ikke selv fremmede hververe. Resultatet var, at omkr. 60% af infanteriets nyhvervede rekrutter var udlændinge. Heraf var godt halvdelen fra de tyske områder. I længere perioder opretholdt den danske hær en fælles generalhvervning i Tyskland. Anslået leverede denne en femtedel af infanteriets nye rekrutter i perioden. Resten blev hvervet på regimenternes eget initiativ.

Den udenlandske hvervning blev forbudt ved 1774-hærplanen men atter givet fri året efter. Herefter fortsatte den frem til 1808, hvor Generalhvervekommissionen leverede sin sidste rekrut.

Mange af de hvervede soldater valgte at forlænge deres kontrakt, når deres første kontrakt udløb. Det kunne de fortsætte med indtil de til sidst »*formedelst Alder og Svaghed*« fik deres afsked. Samlet set havde den hvervede hær således en meget høj gennemsnitsalder sammenlignet med en senere tids værnepligtshære.

Noter:

1. Her skal blot nævnes noget af den nyere forskning. For mere komplette oversigter henvises til de nævnte værkers litteraturlister. Jens Holmgaard: Eksercitsen bag kirken efter gudstjenesten. Var landmilitsen i stavnsbåndstiden en ringe byrde? Bol og By (1986); Birgit Løgstrup: Bundet til jorden. Stavnsbåndet i praksis 1733-1788 (1988); H.C. Bjerg: Til Fædrelandets forsvar. Værnepligten i Danmark gennem tiderne (1991); Birgit Løgstrup: Jorddrot og offentlig administrator. Godsejerstyret inden for skatte- og udskrivningsvæsenet i det 18. Århundrede Bol og By (1993); Claus E. Andersen: Militærtjenesten som trussel? En undersøgelse af fritagelser for udskrivning til den danske hær 1750-1800 Fortid og Nutid (1997) og Jens Holmgaard: uden at landet besværes. Studier over Frederik 4.s landmilits med særligt henblik på spørgsmålet om stavnsbånd og bønderkarlenes vilkår i øvrigt (1999).
2. Det nærmeste man kommer er Gunner Lind: Den dansk-norske hær i det 18. århundrede. Optimering, modernisering og professionalisering, Historisk Tidsskrift (1986). Heri gennemfører Lind en komparativ analyse af den militære udvikling i hhv. Danmark-Norge og en række europæiske stater. I undersøgelsen er de menige hvervede soldater udtrykkeligt valgt fra (s. 7).
3. Heraf var 1.620 dog de såkaldte nationalrekrutter, der var udskrevne som landsoldaterne.
4. De nationale regimenter var sådan set allerede blevet nedlagt i 1767. I stedet blev der oprettet selvstændige nationalbatailloner, som tilknyttedes hvert af de hvervede regimenter som en 3. bataillon. Det var disse, der endeligt ophævedes ved 1774-hærplanen.
5. Generalhvervningen intensiverede ganske vist sin aktivitet kraftigt i 1806 og 1807, men til gengæld var regimenternes egen hvervning næsten ophørt.
6. Kgl. resolution af 8.6.1803.
7. Der findes ingen samlede opgørelser, hvorfor tallet er anslået. Ved de københavnske regi-

menter udgjorde udlændingene omkr. 60%, ved de jyske lidt færre og ved de holstenske noget mere. Mht. andelen af tyskere svingede denne ligeledes fra landsdel til landsdel. De københavnske regimenter havde tilsyneladende den laveste andel. I 1773 udgjorde tyskere (ekskl. slesvig-holstenere) 84% af samtlige udlændinge ved infanteriet.

8. RA. Landetaten. Generalitets- og Kommissariatskollegie skr. af 11.1.1803.
9. Kgl. resolution af 11.3.1814.
10. For spillemænds vedkommende helt til 1867. K.C. Rockstroh: Udviklingen af den nationale Hær i Danmark, bd 3, 1709-1808, (1926), s. 381.
11. Kgl. reskript af 14.11.1740, stk. 9.
12. RA. Landetaten. Krigskancelli skr. af 28.1.1744.
13. RA. Landetaten. Generalkrigsdirektorie skr. af 11.7.1764. Ordningen kom dog ikke til at omfatte alle børn i første omgang. Ved Krigsdirektoriets skr. af 4.8.1764 fastsattes, hvor mange børn 6 navngivne regimenter måtte understøtte. Antallet svingede mellem 113 og 150. Ved kgl. resolution af 21.3.1767 blev ordningen udvidet til at omfatte 150 børn ved hvert eneste regiment.
14. RA. Landetaten. Generalkrigsdirektorie skr. af 5.12.1767.
15. RA. Landetaten. Generalkrigsdirektorie skr. af 14.7.1764.
16. RA. Landetaten. Generalkrigsdirektorie skr. af 8.9.1764.
17. RA. Landetaten. Generalitets- og Kommissariatskollegie skr. af 22.12.1770.
18. Kgl. resolution af 13.5.1772.
19. Kgl. resolution af 20.3.1782.
20. Kgl. resolution af 27.4.1792.
21. Kgl. resolution af 18.9.1795.
22. RA. FOARK, 1055.012, Generalhvervekommissionens Arkiv, G.2 Hverveprotokol 1805-1808.
23. Kgl. resolution af 23.4.1809.
24. RA. Landetaten. Generalkrigsdirektorie skr. af 23.5.1767, Generalitets- og Kommissariatskollegie skr. af 24.11.1781 og kgl. resolution af 18.9.1795, §31.
25. RA. Landetaten. Generalitets- og Kommissariatskollegie skr. af 24.6.1786.
26. Kgl. resolution af 13.5.1772.
27. Forordning af 20.6.1788, stk. 34.
28. RA. FOARK, 210.104 15. Bataillons Arkiv, G 22/1-2 Hverveprotokoller 1783-1797.
29. RA. Landetaten. Krigsdirektorie skr. af 25.1.1765, Generalitets- og Kommissariatskollegie skr. af 23.4.1774, Kgl. resolution af 10.9.1777 samt Generalitets- og Kommissariatskollegie skr. af 1.1. 1780 og 4.8.1787.
30. Kgl. resolution af 12.2.1765 og Generalitets- og Kommissariatskollegie skr. af 4.8.1787.
31. RA. Landetaten. Generalitets- og Kommissariatskollegie skr. af 18.2.1797.
32. Infanterireglementet af 1747, Lib. I, Cap. I, §31, Generalitets- og Kommissariatskollegie skr. af 10.7.1784 og kgl. resolution af 18.9. 1795, §20.
33. RA. FOARK, 210.094, 5. Bataillons Arkiv, pk. 395-396. Af- og tilgangsprotokoller.
34. I af- og tilgangsprotokollerne indførtes år for år og kompagni for kompagni, hvem der var tilgået regimentet. Protokollerne omfatter landrekrutter og hvervede, men ikke landsoldater. Blandt de hvervede opregnedes dels nyhvervede, dels soldater der forflyttedes fra andre afdelinger. Endelig blev indfangede og frivilligt tilbagevendte desertører opført som tilgåede, hvis man havde nået at føre dem på afgangslisten. Tilgangslisterne rummer oplysninger om rekrutternes navn, rang, nationalitet, alder, religion, erhverv, civilstand, højde, kapitulationstid samt oplysning om hvordan de er tilgået regimentet. Protokolførerne var ikke altid lige omhyggelige, og der optræder derfor ukomplette indføringer.
35. Gruppen er her defineret som Preussen og Danzig samt Det tysk-romerske Rige, eksklusiv De østrigske Nederlande (Belgien og Luxemborg).
36. RA. FOARK, 210.094, 5. Bataillons Arkiv, pk. 395-396. Af- og tilgangsprotokoller.
37. RA. FOARK, 210.090, 1. Bataillons Arkiv (Danske Livregiment), pk. 402. Stambog for 7. musketerkompagni 1763-1823.
38. Krigene efter Den franske Revolution udgør muligvis en undtagelse. Folk med stærke republikanske eller royalistiske overbevisninger kan have følt et kald.
39. Peter Henningsen: Tugt og utugt på Tåsinge i det 18. århundrede, Tåsinge Årbog 1992, s. 28-34.
40. Johan Victor Brunnes: Den franske Gæstgiver paa Bispensgade i Aalborg, Vor Fortid. Tidsskrift for dansk Kulturhistorie (1919), s. 162.
41. Theodor Ulrik Nübling: Otte Aar i Danmark (1783-91). En tysk Soldats Optegnelser, Vor Fortid. Tidsskrift for dansk Kulturhistorie (1916-17), spalte 44-45.

Hvor mange forbrydere har Amerika ikke befriet os for?

Københavns Politis eksport af kriminelle 1864-1905

Christian Larsen

Fortid og Nutid, september 2001, s. 193-206

I 1877 medvirkede Københavns Politi til, at de første socialdemokratiske pionerer Pio og Geleff efter udstået fængselsstraf forlod Danmark og rejste til Amerika på enkeltbilletter. Det var langtfra eneste gang, danske myndigheder slap af med oppositionelle, kriminelle eller folk på fattighjælp ved at sende dem over Atlanten Det viser en spændende protokol fra Københavns Politi, der rummer informationer om over 1.100 personer, der i årene 1864-1905 sendtes over Atlanten finansieret af politiet. I artiklen analyseres protokollens oplysninger og danske myndigheders bestræbelser på at løse sociale problemer ved at eksportere folk til Amerika sættes ind i en bredere sammenhæng.

Christian Larsen, f. 1974, cand.mag. i historie. Har udgivet: *Men meest talte vi om Landboeforholdene ... Thorkild Christian Dahls dagbog fra Den grundlovgivende Rigsforsamling 1848-49* sammen med Claus Bjørn (1999), *Biskop Balles Visitatsbog 1799-1807* (1999), *Biskop Balles Visitatsindberetninger 1783-1793* (under udgivelse) samt skrevet artikler i *Fra Holbæk Amt*, *Journalen*, *Siden Saxo* og *Arbejderhistorie*.

Titlen er hentet fra et foredrag om udvandring, holdt i 1873 af chefen for Statistisk Bureau Vilhelm Falbe-Hansen, der anså emigration som en af løsningerne på sin samtids sociale problemer: *»Udvandring (...) er det virksomste Middel til at formindske de i Nutiden med en truende Hurtighed stigende Fattigbyrder, den formindsker endelig Udgiften til Retssikkerhedens Overholdelse, til Fængsler, Arbejdsanstalter og Lignende; hvor mange Forbrydere eller vordende Forbrydere, Ladegaardslemmer, Tumultuanter og andre Misfornøjede har Amerika ikke befriet os for?«*. Det ville derfor være heldigt, hvis der kunne stilles større midler til politiets og fængselsselskabernes rådighed, så de kunne sende *»Forbrydere, Skjøger, Urostiftere og andre for Samfundet farlige Personer bort. (...) Jeg antager, at det ligeledes i mange Tilfælde vilde være i Kommunernes egen Interesse, om de hyppigere end nu sendte arbejdsdygtige Almisselemmer, navnlig hele Familier, hvis Forsørger endnu er arbejdsdygtig, ud af Landet«*.[1] Falbe-Hansen kunne hente inspiration fra flere europæiske lande, som søgte at reducere sociale problemer (og social uro) og bekæmpe kriminalitet ved at sende fattige og kriminelle over havene. Således deporterede Storbritannien i begyndelsen af 1800-tallet straffefanger til Australien, mens man i anden halvdel af århundredet gik over til at mildne eller eftergive straffe, hvis forbryderne lovede at udvandre. Ved hjælp af denne praksis skulle antallet af fanger i de britiske fængsler være reduceret fra ca. 20.000 i 1870 til ca. 12.000 i 1891.[2]

Fængselsselskaber og kommuner

Imidlertid var Falbe-Hansens kriminalitets- og fattigdomsbekæmpende forslag ikke et nyt fænomen i Danmark, idet både Københavns Politi, fængselsselskaberne og mange kommuner i en årrække havde fulgt de europæiske landes praksis. Et godt eksempel på fængselsselskabernes virke på dette område er Horsens Fængselsselskab. Fra 1859 og indtil 1910 hjalp fængselsselskabet 2.260 personer efter løsladelsen, hvoraf mindst 354 (16%) fik støtte til at udvandre. Hovedparten af disse 354 tidligere straffefanger var ugifte mænd i 30'erne og 40'erne fra underklassen.[3] Hos kommunerne forekom det ikke sjældent, at sognerådene på tilsvarende vis skilte sig med personer, der lå sognet til byrde.[4] I 1850'erne stillede Indenrigsministeriet sig positivt over for kommunal udvandringsstøtte, men i 1859 ændrede ministeriet holdning og fastslog over for amtsråd og sogneråd, at kommune- eller fattigkasserne ikke måtte yde sådanne tilskud, idet rejseunderstøttelse ikke faldt ind under begrebet fattigunderstøttelse.[5] Dette forbud måtte i øvrigt gentagne gange indskærpes.[6] Imidlertid fortsatte eksporten af uønskede elementer, selvom amtsrådene og ministeriet blokerede, hvor de kunne. Visse udvandreragenter spekulerede ligefrem i denne fattigeksport, hvilket bl.a. var tilfældet med J.H.A. Rath. I februar 1880 tilbød han flere sogneråd *»befordring af sådanne personer, som jævnligen ligger sognet til byrde«*, og han undlod ikke at bemærke, *»at jeg allerede i længere tid har haft ekspeditionen såvel af personer, der bliver bortsendte af Kjøbenhavns politi og fattigvæsen, som fra flere købstads- og landkommuner, og støttet herpå beder jeg Dem ved lejlighed at have mig i behagelig erindring«*.[7]

Københavns Politi

Som J.H.A. Rath nævnte det i 1880, var Københavns Politi aktiv med at hjælpe kriminelle og andre socialt belastede personer med at udvandre, hvilket Kristian Hvidt berørte i sin disputats. Han kunne konstatere, at Københavns Politi i vidt omfang tyndede ud i hovedstadens underverden, og at det blev udført i stor stil fra omkr. 1870. Hvidt hæftede sig især ved de diplomatiske sammenstød mellem den danske og den amerikanske regering, som denne »eksport« gav anledning til. Allerede i 1865 advarede generalkonsulen i New York, H.C. Døllner mod, at man anvendte metoden alt for åbenlyst, men generalkonsulens advarsler var forgæves, og i 1868 kom den første officielle klage fra den amerikanske gesandt i Danmark George H. Yeaman. Årsagen var den, at den 36-årige tyv Ole Sørensen, tillige mistænkt for mord, var sendt på en enkeltbillet til New York, og det var åbenlyst, at Københavns Politi stod bag hans udvandring. Sagen gav anledning til en del postyr i USA, og skal have været medvirkende til, at præsident Andrew Johnson foreslog Kongressen at indføre forbud mod tidligere straffede personers indvandring til USA, men da præsidenten havde et politisk flertal imod sig i Kongressen, blev loven først gennemført i 1875. Københavns Politi fortsatte dog ufortrødent sin praksis, jf. nedenfor, hvilket medførte klager fra USA's regering i 1874, 1882, 1887 og 1894.

Hvidt afsluttede sin skildring med følgende ord: *»Hvor stort et antal fattige og kriminelle, der i tidens løb blev eksporteret fra Danmark, vides naturligvis ikke; det vigtigste er også kun at konstatere, at der fra europæiske myndigheders side forelå den opfattelse, at masseudvandringen kunne være en fordel ved at skaffe de europæiske lande*

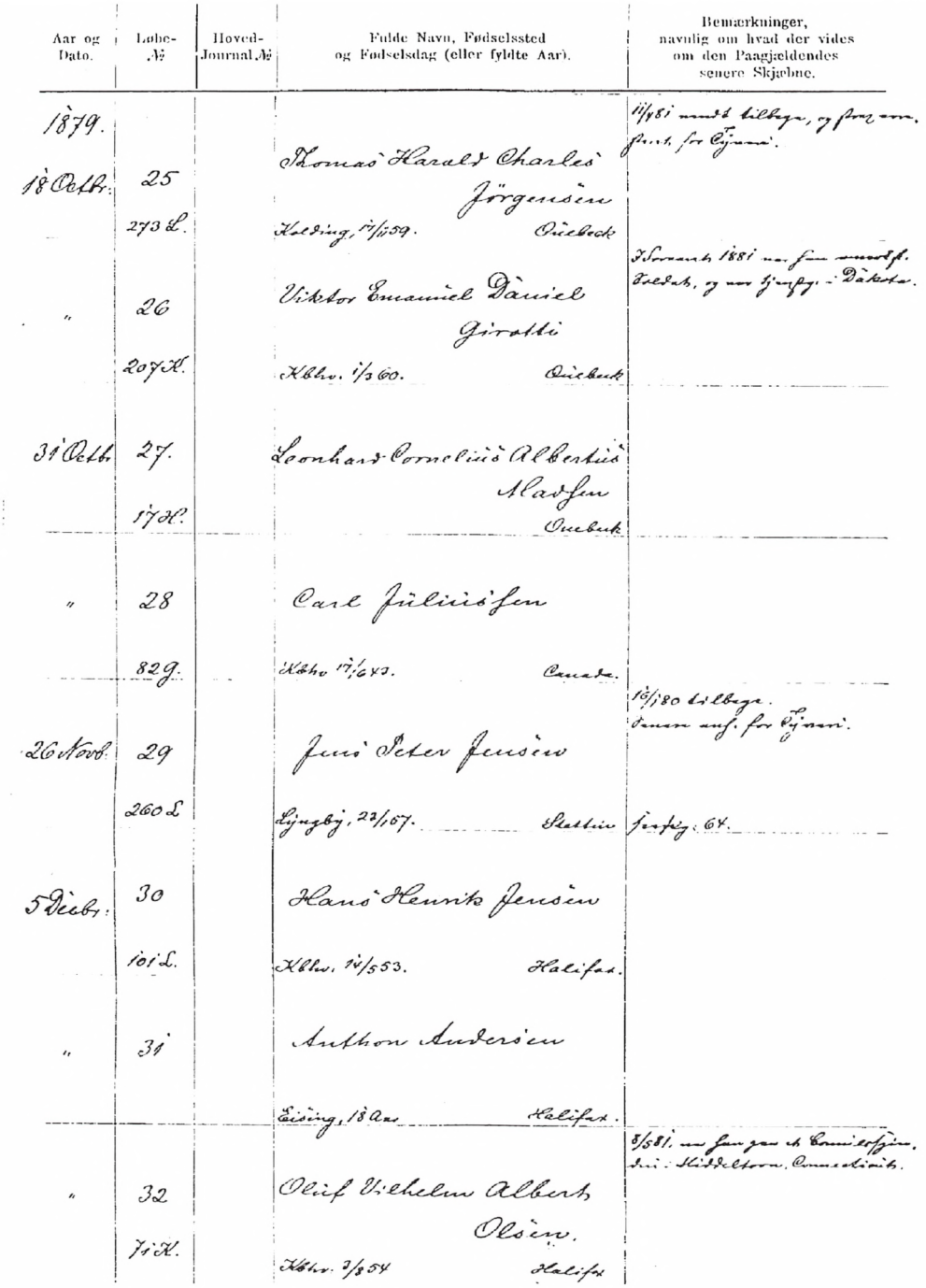

Aar og Dato.	Løbe-Nr.	Hoved-Journal Nr.	Fulde Navn, Fødselssted og Fødselsdag (eller fyldte Aar).	Bemærkninger, navnlig om hvad der vides om den Paagjældendes senere Skjæbne.
1879.				11/4 81 meldt tilbage, og paany anmeldt for Tyveri.
18 Oktbr.	25		Thomas Harald Charles Jörgensen	
	273 L.		Hedding, 14/5 59. Sverrig	
				7 Januar 1881 meldt som mandsk. forladt, og som Tjenestg.-Dårlig.
"	26		Viktor Emanuel Daniel Giratti	
	207 K.		Kbhv. 1/3 60. Sverrig	
31 Oktbr.	27.		Leonhard Cornelius Albertius Madsen	
	173 K.		Sverrig	
"	28		Carl Juliussen	
	829.		Kbhv 17/6 43. Canada.	
				13/1 80 tilbage. Paany anm. for Tyveri.
26 Novbr.	29		Jens Peter Jensen	
	260 L		Ljungby, 23/1 57. Skaane	Forbg. 64.
5 Decbr.	30		Hans Henrik Jensen	
	161 L.		Kbhv. 14/5 53. Halifax.	
"	31		Anthon Andersen	
			Eiving, 18 Aar. Halifax.	
				8/5 81. meldt gaaet til Canada. Ikke tilbage. Canada.
"	32		Olof Vilhelm Albert Olsen.	
	71 K.		Kbhv. 2/3 54 Halifax	

Fig. 1. Opslag i politiprotokollen med 8 af de 33 personer, der med politistøtte udrejste i 1879. Nr. 29, Jens Peter Jensen, vendte hjem igen i januar 1880. I september 1881 betalte politiet endnu en gang hans billet til Canada, og siden hørte man intet mere til ham (LAK. Københavns Politi. Protokol over personer, der er udvandrede med bistand af Københavns Politi 1864-1905, s. 53).

af med uønskede og »overflødige« elementer«.[8] Som følge af det hidtidigt kendte kildemateriales spredte karakter er undersøgelser af både politiets og fængselsselskabernes praksis blevet besværliggjort.

Imidlertid kan den i 1978 til Landsarkivet for Sjælland afleverede *Protokol over personer, der er udvandrede med bistand af Københavns Politi 1864-1905* råde bod herpå. Protokollen indeholder følgende oplysninger om de 1.101 personer, som politiet hjalp med at udvandre: Afrejsedag, fulde navn, fødselssted og -dag (eller fyldte år), rejsemål og endelig bemærkninger, *»navnlig om hvad der vides om den Paagjældendes senere Skjæbne«.*[9] Det er disse 1.101 mennesker, der er genstand for denne undersøgelse, der desuden vil belyse det fænomen, der er blevet kaldt for den *»mere eller mindre statssubventionerede oversøiske udvandring«.*[10]

Eftersom protokollen ikke indeholder vigtige oplysninger som sidste opholdssted og stilling, er protokollens oplysninger blevet sammenholdt med oplysningerne i Udvandrerarkivets udvandrerdatabase 1868-1903 og 1904-05 med Københavns Politis udvandringsprotokoller.[11] Derved har det tillige været muligt at kontrollere politiprotokollens oplysninger. Af politiprotokollens 1.078 personer, der er indført, efter at udvandringsprotokollerne begynder i 1868, er 80% genfundet; den sidste 1/5 er fortrinsvis personer afrejst i 1870'erne. I langt de fleste tilfælde er de to protokollers oplysninger ens bortset fra enkelte småfejl. Hvorvidt alle afsendte personer er noteret i politiprotokollen er uvist. F.eks. ses de seks personer, der var genstand for den amerikanske klage i 1874, ikke anført i protokollen, og de 1.101 personer må altså betragtes som et minimum.

Politiets bevæggrunde

Protokollens første indførsel er fra 20. april 1864, hvor den 22-årige Villiam Chr. Hegelund og den 39-årige Villiam Albert Kjærstrup blev sendt til hhv. Australien og New York. Uden forklaring standser protokolindførslerne 1. august 1905, hvor den 22-årige Sofus Frederik Hjalmar Petersen sendtes til Canada. Det har ikke været muligt at finde en ordre fra Københavns politidirektør om anlæggelse af protokollen, men den skal sandsynligvis ses i sammenhæng med den nyordning af Københavns Politi, der blev iværksat ved politiloven af 11. februar 1863. Samtidig med den nye lov trådte en ny politidirektør til, V. Crone, hvis opgave det blev at føre loven ud i livet, og han lagde et stort arbejde heri for at få den nye politiordning til at fungere. Ifølge Dansk Biografisk Leksikon var Crone *»den fødte bureaukrat, der nidkært og omhyggeligt udarbejdede regulativer og forskrifter på alle områder«.*[12] Set i det lys forekommer det naturligt, at de personer, Københavns Politi sendte af sted, blev behørigt protokolleret.

Det nærmeste, man kommer motiverne bag eksporten, er i forbindelse med den amerikanske regerings klage i 1874. Immigrationsmyndighederne i New York havde opdaget seks straffede personer, der var blevet eksporteret af de danske myndigheder, og det amerikanske udenrigsministerium klagede derfor til Udenrigsministeriet i København. Crone blev bedt om en udtalelse, og hans erklæring fra 14. juli 1874 er udformet som et forsvar for politiets metoder, men den angiver tillige politiets bevæggrunde.[13] Om de seks personer udtalte Crone, at selvom ingen af dem var farlige forbrydere, lod det sig *»med temmelig Sikkerhed«* forudsige, at det ikke ville lykkedes for dem i Danmark at opnå *»at blive nyttige eller endogsaa blot ikke bebyrdende Med-*

Fig. 2. Den kendteste skildring af en dansk udvandrerafskedsscene er Edvard Petersens maleri: Udvandrere paa Larsens Plads fra 1890. Her finder vi den fattige familie, der flygter fra elendigheden på landet, og bag dem ses den nydelige unge mand fra det bedre borgerskab, der måske emigrerer for at udgå arresation eller fallit. Kigger vi grundigt efter, kan det også godt være, vi kan finde en kriminel, hvis billet er betalt af en kommune eller måske Københavns Politi (Århus Kunstmuseum).

lemmer af Samfundet, medens der derimod vel kunde være større eller mindre Haab om, at de i et fremmed Land, frigjorte for Trykket af deres Fortid og de Fristelser og Forbindelser, for hvilke de her vare udsatte, og under den Tvang til at anspænde deres Kræfter, som den absolute Nødvendighed af selv at erhverve det Fornødne til Livets Ophold fører med sig, kunde arbeide sig frem baade i sædelig og i oekonomisk Henseende«. Derfor havde politiet heller ikke tøvet med at opfylde *»deres Begjæring«* og havde finansieret udrejsen. Desuden mente politidirektøren, at *»det store nordamerikanske Samfund«* burde *»give Plads for en og anden i Hjemmet Fortabt, der søger sin Frelse inden for dets vidtstrakte Grændser«*.

Mere direkte kom disse motiver frem i de vedlagte politirapporter om de afsendte personer. Om Orla Leonhardt Bachmann, *»en drikfældig, daarlig Person, der falder for den mindste Fristelse«*, hed det, at det var *»høist sandsynligt, at han, hvis han forbliver heri Landet, fremdeles vil blive det Offentlige til Byrde paa en eller anden Maade.«* For Peter Petersens vedkommende udtalte politiet, at både for hans egen og samfundets skyld måtte det *»anses ønskeligt at der bliver gjort et Forsøg paa at hjælpe ham bort herfra, hvor han sandsynligvis med Tiden vil gaa aldeles tilgrunde«*.[14]

De centrale bevæggrunde var således på den ene side kriminalitetsbekæmpelse: at skaffe samfundet af med unyttige og bekostelige borgere – og på den anden side at give den straffede person en ny chance ved at fjerne ham fra det belastede miljø. I øvrigt henholdt Crone sig til kommunernes praksis på området og gav det udseende af,

at det var Københavns Kommune, der stod bag udvandringen og finansierede den, *»og at Politiet som den udøvende Myndighed i saadan Anledning har ydet sin Bistand«*. Det sidste var dog ikke helt sandt. Selvom Københavns Kommune finansierede Københavns Politi, var politiet i al væsentlighed uden for kommunens myndighedsområde.[15] Det var politiet, der administrerede de bevilgede penge.

Af en i politiprotokollen indlagt *»Oversigt over Antallet af Individer, der i Aarene 1876-1880 ved Foranstaltning eller Medvirken af Kjøbenhavns Politi ere forhjulpne til at udvandre«* fremgår det, at for 108 personers vedkommende var rejsen for de 45 finansieret af Københavns Politi. Politiet havde tillige andel i rejseudgifterne til 35 andre personer, hvortil også fængselsselskaber og fattigvæsener havde bidraget. Kun 28 personer var afrejst ved hjælp af egne midler.

Som ovenfor citeret fremhævede politidirektøren endvidere, at politiet ikke havde lavet opsøgende arbejde, men at de seks personer havde fremsat begæringer over for politiet, dvs. initiativet kom fra de straffede. Dette fremgår tillige af fire af de tidligere nævnte seks politirapporter fra 1874.[16]

Selvom politiet, ifølge politidirektøren og politirapporterne, således ikke var den udfarende kraft, viser personernes udtalelser imidlertid, at det var kendt i den københavnske underverden, at Københavns Politi var engageret i eksport af kriminelle personer. Men det var ikke alene i hovedstadens underverden, at denne praksis var kendt. I 1869, 1880 og 1881 kom der henvendelser fra politimesteren i Hads herred (syd for Århus), der ønskede Københavns Politis hjælp til at afsende straffede personer til de nye verdensdele, i 1872 var det Lyngby Sogneråd, i 1873 byfogden i Stubbekøbing og i 1882 Ålborgs byfoged, der rekvirerede samme hjælp. Alle gange var det københavnske politi de lokale myndigheder behjælpelige og sendte de ønskede personer af sted.[17]

Desuden tyder anlæggelsen af protokollen og omfanget af eksporterede personer meget på, at der fra Københavns Politis side har været tale om opsøgende arbejde, men det kan på den anden side heller ikke afvises, at rygtet om muligheden for en gratis billet til Amerika – og dermed chancen for et nyt liv – har fået en del til selv at henvende sig til politiet.

Afrejsernes omfang og fordeling

Hvem var det så, Københavns Politi sendte af sted? Protokollen indeholder 1.136 afrejser, men da 37 personer er afsendt to eller tre gange, drejer det sig reelt om 1.101 personer. I gennemsnit afrejste der 27 personer hvert år, men dette tal dækker over en kurve (fig. 3), der bevægede sig meget forskelligt fra år til år. I årene 1869-74 var Københavns Politi meget aktiv og foranstaltede 297 afrejser (eller 26% af samtlige afrejser), heraf alene 69 i 1873. Det drastiske fald i 1875 skyldtes den amerikanske regerings klage i 1874, hvor Crone – som ovenfor fortalt – måtte stå skoleret for Justitsministeriet. Derefter holdt Københavns Politi lav profil i en række år. Samtidig indtraf der kriseår for dansk økonomi, der satte sine bremser på den almindelige udvandringsfeber. Først i 1879 genoptog man for alvor eksporten, og igennem 1880'erne fandt der 403 afrejser sted. I 1890'erne synes interessen hos Københavns Politi at være dalende, og afrejserne ebbede ganske stille ud; det sidste år, 1905, er der kun fem afrejser. Eksport af kriminelle var ikke længere en selvfølgelig måde at bekæmpe kriminalitet på.

Sammenligner man kurven over afrejser med kurven for den danske udvandring i samme periode, vil man se,

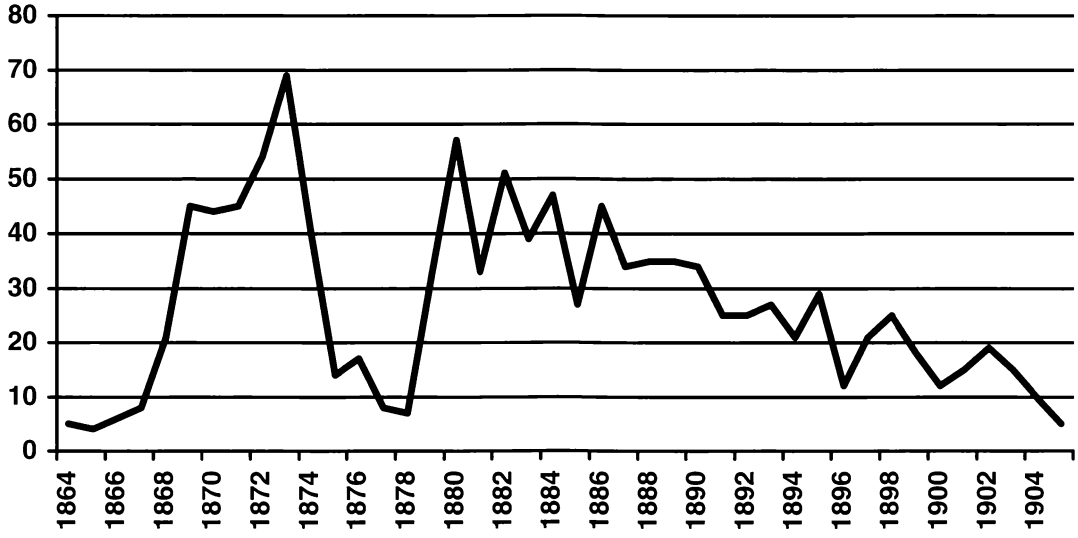

Fig. 3. Antal afrejser 1864-1905.

at de to kurver faktisk er (stort set) identiske frem til 1887, men hvor den generelle udvikling hos politiets afrejser derefter er faldende, sætter faldet på landsplan først ind fra 1894.

Politiprotokollen domineres stærkt af mænd. De udgør 95,6% af det samlede antal personer, kvinder 4,1% (45 personer) og børn 0,3% (3 personer). Langt de fleste var unge mennesker mellem 20-24 år (fig. 4), selvom de dog blev yngre og yngre igennem årene. Hvor man i 1864 havde været omkring 30 år gammel, når man afsendtes, faldt gennemsnitsalderen fra 1875 fra 26 år til 24 år i 1905. I modsætning til aldersforholdene i den almindelige udvandring afveg gennemsnitsalderen for mænd og kvinder ikke meget, og begge var omkr. 27 år ved afsendelsen.

Politiprotokollens oplysninger om fødested kombineret med udvandringsprotokollernes informationer om sidste opholdssted viser, at 58% var født i København, som tillige var sidste opholdssted for to ud af tre. 35% var født i provinsen, nogenlunde ligeligt fordelt på købstæder og landdistrikter, mens 2% var udlændinge. Endelig er der for 55 personers vedkommende ikke opgivet fødested (5%).

Noget sværere er det at udtale sig om de afsendte personers erhverv, og en opgørelse må basere sig på udvandringsprotokollernes angivelser, der i teorien kan være opdigtet for at dække over personens egentlige hovederhverv: kriminalitet (fig. 5). Både udvandringsprotokollerne og politiets egen opgørelse for årene 1875-79 viser dog samstemmende, at hovedparten af de afsendte personer hørte hjemme blandt håndværkere, tyende og arbejdere. Ser man på hele perioden, udgjorde disse tre kategorier 73% af samtlige afrejste, mens undersøgelsen for 1875-79 har 78%. Den høje koncentration på disse tre erhverv og et tilsvarende lavt antal landbrugstyende skyldes dog især, at størstedelen kom fra København. Antallet af landbrugstyende var stort i 1870'erne, men faldt kraftigt og forsvandt med udgangen af 1880'erne. Derimod steg bytyende meget og forblev det dominerende erhverv i resten af perioden, hvilket skal ses i sammenhæng med industrialiseringen, der i disse år slog igennem, og som betød en

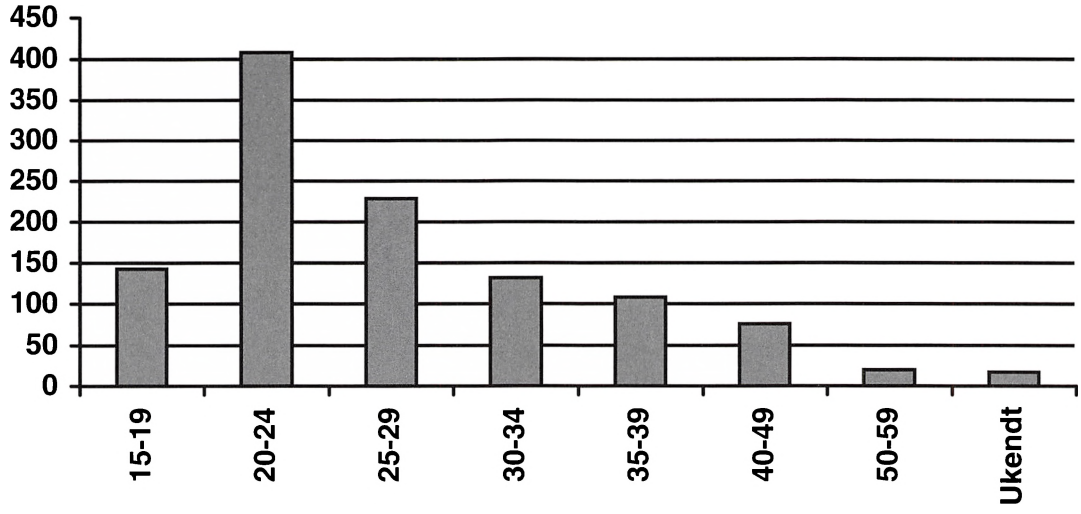

Fig. 4. Aldersfordelingen blandt de afsendte personer over 15 år.

forøgelse af byarbejdernes antal. Den tredje største kategori var håndværkerstanden, hvor specielt smede og snedkere ligesom på landsplan dominerede blandt afsendte håndværkere. Det store antal smede skal ses i lyset af krisen i smedefaget som en følge af byernes industrialisering.[18]

Bestemmelsessted

Frem til slutningen af 1870'erne fik de afsendte personer enkeltbillet til USA, som oftest New York, men fra 1879 blev Canada det dominerende bestemmelsessted for politiets klienter (fig. 6). Det kraftige fald i »eksporten« til USA skal ses i lyset af den amerikanske klage i 1874, hvorefter politiet valgte at sende deres klienter til Canada, hvor myndighederne åbenbart ikke var så nøjeregnende som i New York. Billetterne til Canada lød også på anløbshavne, som regel Quebec, selvom der fra 1890'erne var en tendens til at vælge bestemmelsessteder inde i landet. Med åbningen af jernbanen fra Atlanterhavet til Stillehavet i 1886 blev det nemlig lettere at transportere immigranterne ud til mere fjerntliggende områder som Manitoba og Alberta.

I 1890'erne kom der tillige en væsentlig opgang i »eksporten« til Sydamerika, nærmere bestemt Argentina, hvis regering helt eller delvis betalte immigranternes rejse; desuden sendte den argentinske regering agenter til Europa.[20] I 1887-88 forsøgte Godofredo Huss at hverve immigranter til Argentina, og det ser ud til, at også Københavns Politi benyttede sig af dette tilbud. Således fik 56% af de afsendte i 1890 en billet til Argentina, i 1894 og 1895 drejede det sig om 1/3 og i 1897 48%. Derimod kom andre verdensdele aldrig til at spille en væsentlig rolle, og kun Australien/New Zealand aftog en større gruppe danske kriminelle.

Hvor mange af de afsendte var straffede?

Det er hævet over enhver tvivl, at langt hovedparten af de afsendte var kriminelle. Det bekræftes både af Københavns Politis egen statistik og ved at sammenholde politiprotokollen med de københavnske strafferegistre. Af den i protokollen indlagte statistik for

	1864-69	1870-79	1880-89	1890-99	1900-05	1869-1905 (i parentes Danmark)	
Jordbrugere	–	–	–	1	1	0,2%	(2,1%)
Tyende fra landbruget	7	97	33	–	–	12,1%	(27,6%)
Søens folk	–	4	7	1	–	1,1%	(1,0%)
Håndværkere	7	49	82	26	6	15,0%	(11,9%)
Handel & liberale erhverv	3	21	34	5	1	5,6%	(5,0%)
Tyende & arbejdere i byerne	1	76	197	187	62	46,0%	(16,4%)
Koner, børn etc.	–	6	2	–	–	0,7%	(35,8%)[19]
Ukendt	71	78	48	17	6	19,4%	–
I alt	*89*	*331*	*403*	*237*	*76*	*1136*	

Fig. 5. De afrejstes stillingsbetegnelse ifølge udvandringsprotokollerne.

årene 1876-80 fremgår det, at 71% af de 122 afsendte var straffede. En stikprøveundersøgelse af de afsendte i 1880 uddyber dette billede. Af 57 afsendte er de 29 (eller 51%) genfundet i strafferegistrene. Alle disse 29 var dømt for tyveri, nogle også for bedrageri, løsgængeri, betleri eller røveri, og hovedparten af disse afsendte havde 1-2 domme bag sig. Samme baggrund havde de seks personer, der var genstand for den amerikanske regerings klage i 1874. Tyveri tegnede sig for over halvdelen af datidens forbrydelser både i København og nationalt. I hovedstaden, der i forvejen havde en højere kriminalitetsprocent end resten af Danmark, udgjorde tyveridomme i perioden 1871-95 i gennemsnit 57% af samtlige domfældelser.[21] Det er derfor ikke utænkeligt, at København Politis eksport har rettet sig specielt mod tyve.

Meget tyder desuden på, at de resterende 28 afsendte i 1880 har været ude i kriminalitet, selvom de ikke er blevet dømt. Fra 1878 er der i politiprotokollen tillige anført et nummer fra en (nu forsvundet?) *Protokol over mistænkelige* ved hovedparten af de afsendte. Dette kunne indikere, at politiet har taget fat i personer, inden de kom ud i alt for megen kriminalitet, og givet dem en enkeltbillet til Amerika, altså en form for kriminalpræventivt arbejde.

For en dels vedkommende gik der kun kort tid mellem løsladelse og afrejse, som det var tilfældet med Chr. Casper Emilius Hansen. Han var 19. maj 1877 dømt til tre års tugthusarbejde. Tre år og ni dage senere afrejste han til Lübeck. Niels Peter Frederiksen, dømt 14. maj 1878 til fire års forbedringshusarbejde for tyveri, afrejste 26. november 1880 efter at have afsonet 2½ år.[22] Forbedringshusstraffe afkortedes nemlig, således at otte måneder udstodes på ½ år, tre år på to år og fire år på 2½ år.[23]

A.H.J. Ehlers

Et »typisk« eksempel på de personer, som Københavns Politi sendte af sted, er Albert Heinrich Johan Ehlers (Se fig. 7).[24] Han var mand, ung, arbejder og fra København. Albert Ehlers var født 23. februar 1857 i Store Brøndstræde, søn af arbejdsmand Johann Heinrich Gottlieb Ehlers (1825-73), der stammede fra Holsten, og Cecilie Amalie født Dolmeier (1827-1913), som var indvandret fra Fredensborg. Albert voksede op som fjerde barn i en stor søskendeflok i Store Brøndstræde, senere Lille Brøndstræde. Brøndstræderne var et af Københavns socialt belastede kvarterer med dårlige boliger,

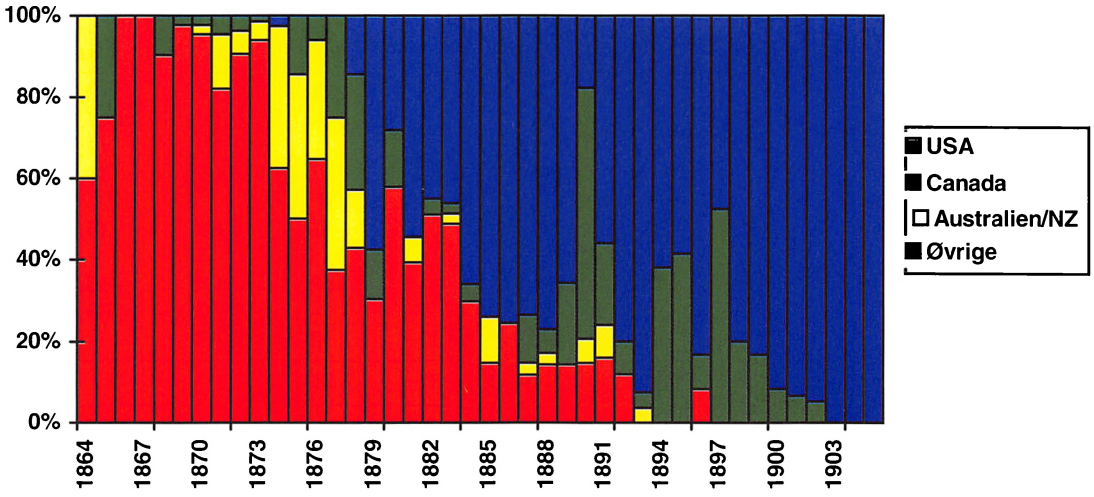

Fig. 6. Bestemmelsessted for de afsendte personer.

mange prostituerede og kriminelle, og der var således muligheder nok for at blive påvirket i en uheldig retning. Barndomshjemmet var fattigt, hvilket illustreres af boopgørelsen ved faderens død: 1 sofa, 1 bord, 2 stole, 1 kommode, 1 toiletskænk, 9 skilderier, 1 seng, 4 dyner, 2 puder, 1 par lagener, køkkentøj og brugte gangklæder. Boets samlede værdi var kun 33 rigsdaler, og begravelsen måtte da også bekostes af svogeren, arbejdsmand Dolmeier i St. Kongensgade.

Allerede inden faderens død var Albert kommet ud i kriminalitet. I november 1872 blev han idømt 10 rottingslag[25] for tyveri af et par sko til 3 rigsdaler Han havde gået til hånde i en ejendom og var dér blevet fristet af skoene. Blot tre måneder senere (og kun tre uger efter faderens død) dømtes han atter for tyveri og fik denne gang 25 rottingslag. I marts 1873 var den gal igen, idet Albert sammen med tre andre havde stjålet fra arbejdspladser, hvor han havde arbejdet som murerhåndlanger, hvilket kostede ham 25 rottingslag. Da han for tredje gang i 1873 blev taget i tyveri, fik han 1. november otte måneders forbedringshusarbejde. Efter løsladelsen i april 1874 gik der halvandet år, hvor han formåede at holde sig uden for kriminalitet (eller i hvert fald ikke blev opdaget), og først i november 1875 fik han sin fjerde dom for tyveri: to års forbedringshusarbejde.

Alberts sidste domsfældelse var i februar 1878, hvor han fik tre års forbedringshusarbejde for tyveri sammen med en anden. Straffen afkortedes til to år, og 11. marts 1880 afrejste han til USA. Hér må det være lykkedes for Albert at begynde på en frisk, for i januar 1884 fik politiet meddelelse om, at Albert da boede i Scottdale, Pennsylvania, var gift, havde to børn og var veltilfreds.

»Er senere blevet Doktor i Amerika«

Den sidste rubrik i politiprotokollen var beregnet til notitser *»navnlig om hvad der vides om den Paagjældendes*

Fig. 7. Albert Heinrich Ehlers fotograferet til Københavns Politis forbryderalbum ca. 1873. Bagpå har en politimand noteret: »har været i flere forskjellige Lærere, men har ikke Lyst til Noget; str[affet] 4 Gange, senest 1873 med 8 M[åneders] Forb[e]d[rings]h[us] for Tyverier; stjæler i Butikker og i Steder hvor han arbeider som Murhaandlanger« (LAK. Københavns Politi. Fotografi Portrætter af Forbrydere II, nr. 382).

Fig. 8. Peder Andersen Nygaard, født i Århus 1817, var i 1866 blevet idømt 10 års tugthusarbejde for indbrudstyveri og forsøg herpå. Ifølge påskriften på billedet i forbryderalbummet havde han foretaget »meget farlig Indbrudstyveri«. I 1874 fik Nygaard eftergivet to års straf og udvandrede med politiets hjælp til USA (LAK. Københavns Politi. Fotografi Portrætter af Forbrydere III, nr. 54).

senere Skjæbne«. Igennem 40 år har politiet noteret oplysninger om senere skæbne ved 135 personer, hovedsageligt i 1870'erne og 1880'erne. Åbenbart modtog politiet breve og anden information fra de afrejste (jf. ovenfor), og ifølge statistikken for 1876-80 havde 8% sendt breve til politiet. Også fra afsendtes slægtninge modtog politiet informationer, som det var tilfældet med Niels Chr. Olsen, afrejst i 1880. I foråret 1881 kunne politiet notere i protokollen, at N.C. Olsen ifølge brev til forældrene opholdt sig i Chicago, hvor han tjente hos en doktor. I februar 1883 var han ifølge et andet brev soldat, kaldte sig Thomas Fischer, og lå i garnison i Missouri.

Ved de personer, hvor der er oplysninger om senere erhverv, kan det konstateres, at der ikke var tale om en social opstigning. En typograf blev tjener, en arbejder fik ansættelse på et bomuldsspinderi i Connecticut, og kun få opnåede en bedre stilling end i hjemlandet. Valdemar Philipsen, der ved afrejsen til Australien i 1878 var opført som arbejder i udvandringsprotokollen, var januar 1881 blevet bogholder i Queensland, mens det om Fritz Engelhardt fra København, der kaldtes forvalter ved afrejsen i 1876,

Fig. 9. Per Olaf Karlsson var en af de mange svenskere, Københavns Politi udviste efter fremmedloven af 1875. Han var født i Söderåkra i Kalmar Len i 1882 og kom til København ca. 1900. I januar 1901 fik han 4x5 dages fængsel på vand og brød for simple tyverier fra kvistkamre. I juni samme år udvistes han, men kom hurtigt tilbage og fik i november atter en dom for simpelt tyveri, denne gang 8 måneders forbedringshusarbejde (LAK. Københavns Politi. Fotografiportrætter af udenlandske forbrydere udviste og udbragte af riget, nr. 105).

hed: *»er senere blevet Doktor i Amerika«*.

Politiets succes med denne eksport afhang af, at de kriminelle forblev i deres nye omgivelser. Politiprotokollen viser, at henved 10% vendte tilbage, i årene 1876-80 endda 15%. De fleste kom tilbage inden for fem år, som oftest efter et-to år; én vendte hjem efter 11 år, mens en anden kom tilbage efter 15 år. Når sådanne personer troppede op i København, blev de som regel sendt af sted igen. Således er 34 personer sendt af sted to gange, mens tre personer er afsendt tre gange: Johs. Edv. Ludvig Dess (1869, 1870 og 1871), Carl Valdemar Nikkelsen (1879, 1882 og 1888) samt Carl Emil Stahlschmidt (1886, 1890 og 1895). Imellem to afsendelser gik der som regel seks år, men der kunne også gå længere tid. Chr. Jacob Frederiksen blev både i 1880 og 1895 sendt til USA; for Sophus Lorentz Holms vedkommende gik der 20 år mellem de to afrejser (1874 til Australien og 1894 til Canada).

Bemærkningerne om senere skæbne viser også, at 50 af de hjemvendte personer igen kom på kant med loven, og 26 af dem modtog domme. Den ovenfor nævnte Chr. Casper Emilius Hansen havde fem tyveridomme bag sig, inden han blev eksporteret i maj 1880. Kort tid derefter var han tilbage, og allerede i december samme år fik han en dom på fire års tugthusarbejde for tyveri og løsgængeri, efterfulgt af lignende domme i 1885 og 1890 (hhv. fem og seks års tugthusarbejde for tyveri og løsgængeri). Størstedelen forblev imidlertid i deres nye omgivelser og voldte ikke senere Københavns Politi eller det danske samfund problemer. Udfra politiets synsvinkel var eksportordningen således en succes.

Afslutning

Igennem sidste halvdel af 1800-tallet forsøgte danske myndigheder (først og fremmest politi og kommuner) at reducere de sociale problemer ved at give personer, der kunne tænkes at blive en trussel for den offentlige ro og orden, en enkeltbillet til Amerika. Det mest kendte tilfælde var de to socialistledere Louis Pio og Paul Geleff, som Københavns Politi ved hjælp af et stort pengebeløb fra bl.a. Bow fik til at udvandre i 1877. Dette skete for at tage brodden af eventuelle arbejderuroligheder forud for Estrup-regeringens udstedelse af den første provisoriske finanslov. Aktionen havde da også den ønskede virkning.

Som oftest var det dog fattiglemmer, forbrydere og fremmede uden arbejde, der var genstand for myndighedernes opmærksomhed. Henrik Zip Sane har vist, hvordan det danske politi anvendte fremmedloven af 1875 som *»en arbejdsløshedsbekæmpende indsats«* overfor arbejdsløse fremmede – stik imod lovens intentioner.[26] Politimestrene, der administrerede loven, var ofte tillige borgmestre og dermed ansvarlige for byens fattigforsorg. De så i loven en mulighed for at rydde op blandt arbejdsløse udlændinge på en billig og nem måde, eftersom det ikke kostede det offentlige nær så meget at transportere de arbejdsløse udlændinge til grænsen som at have dem siddende i fængsel eller nyde fattighjælp.

Især var antallet af udvisninger efter fremmedloven uden tilhold efter straffeloven stort i hovedstaden. Her havde politiet åbenbart anlagt en aktiv linje i bekæmpelsen af Københavns sociale problemer, og personer, der lå (eller kunne tænkes at blive) det offentlige til byrde, blev sendt ud af landet: udlændinge uden arbejde udvistes, mens kriminelle sendtes til Amerika. Københavns Politi kunne derfor være enig med Falbe-Hansen: *»Hvor mange Forbrydere eller vordende Forbrydere, Ladegaardslemmer, Tumultuanter og andre Misfornøjede har Amerika ikke befriet os for?«*

Noter:

1. V. Falbe-Hansen: Udvandringen i vor Tid, Nationaløkonomisk Tidsskrift 1873, s. 284, 291.
2. Kr. Hvidt: Flugten til Amerika eller Drivkræfter i masseudvandringen fra Danmark 1868-1914, Århus 1971, s. 35.
3. John Pedersen: Fald og frelse. Nogle træk af den organiserede udvandring fra Horsens Tugthus 1859-1914, Emigranten nr. 3:1987 s. 4-17. Jf. B. Larsen, J.E. Sørensen og J. Larsen: En trist udvandrerskæbne, Journalen 1:1999 s. 17-25.
4. Harald Jørgensen: Studier over det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede, København 1940, s. 325-26.
5. RA. Indenrigsministeriets 1. kontor. Skrivelse 5/4-1859 (brevbog 2299/1859).
6. RA. Indenrigsministeriets 1. kontor. Skrivelser 7/7-1870 (brevbog 6166/1870), 7/7-1871 (brevbog 2605/1871), 24/2-1872 (brevbog 1124/1872), 29/8-1879 (brevbog 5058/1879), 21/3-1882 (brevbog 1931/1882), 10/6-1882 (brevbog 4077/1882), 15/7-1882 (brevbog 4986/1882), 26/11-1889 (brevbog 10020-22/1889) og 20/1-1891 (brevbog 509/1891).
7. Citeret efter Kr. Hvidt: Danske veje vestpå, København 1976, s. 129.
8. Kr. Hvidt: Flugten til Amerika s. 36-40 (citat s. 39-40).
9. LAK. Københavns Politi. 2. politiinspektorat. Protokol over personer, der er udvandrede med bistand af Københavns Politi 1864-1905. Af protokollens 288 sider er de 152 udfyldte. Jf. J.B. Kullmann og S. Ousager: Brasilianske forbindelser, Odense 1996, bd. 1, s. 184 med note 253 (s. 546).
10. John Pedersen: Fald og frelse, s. 5.
11. Udvandrerarkivets database: www.emiarch.dk. LAK. Københavns Politis udvandringssager. Registre over udvandrede, indirekte 1902-06.
12. Sv. Cedergreen Bech: V. Crone, i: Dansk Biografisk Leksikon bd. 3, København 1979, s. 497.
13. RA. Justitsministeriets 1. kontor. Journalsag 1540/1874.
14. RA. Justitsministeriets 1. kontor. Journalsag 1540/1874. Politirapporter 11/3-1874 og 2/3-1874.
15. Henrik Didier Gautier: Hovedstadens forvaltning 1814-1901, i: Dansk Forvaltningshistorie I, København 2000, s. 926.
16. RA. Justitsministeriets 1. kontor. Journalsag 1540/1874. Politirapporter 21/3-1874, 30/5-1872, 11/3-1874 og 3/3-1874.
17. LAK. Københavns Politi. Hovedjournal 4772/1869, 1298/1880 og 1582/1881 (politimesteren i Hads herred), 1784/1872 (Lyngby sogneråd), 5052/1873 (byfogden i Stubbekøbing) og 1172/1882 (byfogden i Ålborg). Samme hjælp ønskede Københavns Magistrat flere gange; se f.eks. hovedjournal 3962/1872, 3964/1872, 4754/1873, 2332/1874, 3792/1874, 4776/1874, 5844/1874, 3203-05/1879, 3276/1879 og 4321/1879.
18. Kr. Hvidt: Flugten til Amerika, s. 227-28.
19. Sst., s. 213-17.
20. Sst., s. 399-403.
21 Statistisk Tabelværk 4. rk. litra B nr. 1 (Kbh. 1878), 4. rk. litra B nr. 4 (Kbh. 1884), 4. rk. litra B nr. 6 (Kbh. 1889), 4. rk. litra B nr. 8 (Kbh. 1893), 5. rk. litra B nr. 2 (Kbh. 1899)

og 5. rk. litra B nr. 4 (Kbh. 1903). Antallet af domfældte pr. 100.000 personer over 10 år var ca. 2½ gange større i København end i resten af landet.

22. LAK. Kriminal- og politiretten i København 1845-1919. Strafferegistre 1869-96.
23. Alm. borgerlig straffelov 10/2-1866 § 13.
24. Afsnittet bygger på følgende arkivalier: RA. Folketælling 1860 København. Rosenborg kvarter, matr.nr. 93. LAK. Trinitatis pastorat, nr. 12. Kirkebog fødte 1850-57 og kirkebog viede 1840-54. LAK. Københavns skiftekommission. Forseglingsprotokol 1873. LAK. Kriminal- og politiretten i København 1845-1919. Domprotokol nr. 33, 34, 38 og 43.
25. En rotting var et tykt spanskrør, 2-3 cm i omkreds og 94 cm langt. Rottingstraf anvendtes på 15-18-årige mandspersoner. Almindelig borgerlig straffelov 10/2-1866 § 29.
26. Henrik Zip Sane: Medborgerskabet fødes. Udvisningspraksis i Danmark 1875-1915, Historisk Tidsskrift bd. 99 (1999) s. 24-30. Jf. hans artikel: Kriminalitet og fremmedangst – politiets forhold til svenske indvandrere i København 1868-1898, Scandia bd. 64 (1998), s. 225-43.

Den lokale danmarkshistorie – en arkivsag?

Erik Helmer Pedersen

Fortid og Nutid september 2001, s. 207-226

I 1909 indgik den professionelle og den folkelige historikerverden en slags samarbejdsaftale, konkretiseret gennem oprettelsen af Dansk Historisk Fællesforening, nu Dansk Historisk Fællesråd (DHF). Ifølge sagens natur har de professionelle historikere haft en afgørende indflydelse på samarbejdet, om end de folkelige historikere har præsteret den største del af arbejdsindsatsen. I artiklen følges den historiske udviklingslinie i dette samvirke, idet det søges dokumenteret, at det især har været arkivvæsenet, som stærkt inspireret af Johan Hvidtfeldt, har sat sit præg på udviklingen. Efter forfatterens opfattelse er tiden nu inde til at styrke det lokalhistoriske arbejde ved et tættere, fagligt inspireret samarbejde mellem de professionelle og folkelige historikere.

Erik Helmer Pedersen, f. 1932, dr.phil. I årene 1969-2001 ansat ved Institut for Historie ved Københavns Universitet, fra 1972 som lektor i landbrugshistorie mm. Han var 1976-83 formand for Landbohistorisk Selskab, 1984-98 formand for Historisk-Topografisk Selskab for Søllerød Kommune, og siden 1996 har han været formand for Dansk Lokalhistorisk Forening (DLF). Erik Helmer Pedersen har skrevet en lang række bøger og artikler om lokalhistorisk historiografi og om dansk landbrugs- og udvandringshistorie, bl.a. disputatsen *Landbrugsraadet som erhvervspolitisk toporgan 1919-33* (1979) og *Det grønnes – men gror det. Dansk landbohistorie og det reformerte landbrug, Fortid og Nutid* 1999, hefte 1 og 2.

To påstande: Lokalhistorien fylder for lidt i vore officielle danmarkshistorier! Lokalhistorien interesserer sig ikke nok for vor danmarkshistorie! Den første påstand luftes typisk i lokalhistoriske kredse, hvor man er utilfreds med at se den lokale historie komme på en sidsteplads i opremsningen af de karakteristiske træk ved den danmarkshistoriske udvikling. Her over for kan man høre faghistorikere fremføre den modpåstand, at der ofte skrives lokal historie uden nærmere forbindelse med det danmarkshistoriske udviklingsskema. Ved nærmere eftertanke vil det nok vise sig, at man som oftest taler forbi hinanden. Danmarkshistorien handler om det, vi er fælles om som et folk, som en nation; lokalhistorien om det, der i lyset af den nationale udvikling udvikler sig i et snævrere, lokalbundet perspektiv.

Ikke desto mindre ville det være ønskeligt, om forfatterne til vore store danmarkshistorier rent principielt ville drøfte, om den store historie altid skal skrives ovenfra og nedefter, eller om ikke visse ting snarere burde anskues i det modsatrettede perspektiv. Til alle tider har de lokale samfund pejlet sig ind efter de signalgivere i ind- og udland, som i den givne situation forekom mest relevante, mest tillokkende. Når man taler om en dansk identitet, vil det i det lokale perspektiv ikke nødvendigvis optræde som en afbildning en miniature eller som et lille udsnit af det store billede, men snarere som et fast system af pejlemærker, historisk som nutidigt indplaceret, som gør det muligt at styre sikkert ind i fremtiden.

Når der i almindelighed skrives lokalhistorie, vil forfatteren som regel

holde sig til de forhold og begivenheder, som har særlig betydning for stedets historie og dermed udelade de ting, som ikke har sin naturlige plads i en sådan fremstilling. Hermed er tilkendegivet, at folk normalt ikke læser lokalhistorie for at blive klogere på den store historie. I stedet ser man for sit indre blik de kendte, nærmeste omgivelser blive befolket af fortidens mennesker, hver på sin plads, hver med sin skæbne.

Det må dog erindres, at en sikker tilegnelse af historisk information i realiteten forudsætter en forhåndsviden, som gør det muligt at tolke oplysningerne ind i en større sammenhæng. Lokalhistorien som særlig forskningsretning bygger derfor på to grundlæggende forhold: Der må eksistere et lokalt kildemateriale, som gør det muligt at skildre de stedlige forhold konkret og virkelighedsnært, og der må i fremstillingen ske en tilkobling til en eksisterende forhåndsviden af bredere karakter. Dokumentationen må søges i arkiverne, den nødvendige grundviden i den historiske litteratur.

Er man enig i disse grundsynspunkter, må arkivvæsen og historisk forskning hver for sig besinde sig på sin opgave og alligevel samarbejde omkring projektets rette gennemførelse.

I 1909 oprettedes Dansk Historisk Fællesforening for at skabe en tættere forbindelse mellem den faghistoriske og lokalhistoriske virksomhed. I løbet af få år fik man etableret et historisk tidsskrift *Fortid og Nutid*, som skulle bygge bro mellem fagfolk og fritidsforskere. Formålet med denne artikel er da at klarlægge, hvorledes det offentlige arkivvæsen og universitetsverdenens historikere hver for sig forestillede sig den lokalhistoriske verden blive integreret i det historiske arbejde. Skulle tyngdepunktet for arbejdet ligge i arkivernes kildesamlinger eller i historieskrivningens teoretisk-metodiske abstraktioner?

Det vil desuden blive diskuteret, om lokalhistoriens professionalisering efter 1970 fik konsekvenser for overvejelser af denne karakter. Et dermed forbundet spørgsmål er, om de lokalhistoriske pionerer, og det vil i første række sige repræsentanter for den danske lærerstand, principielt opfattede lokalhistorien som et akademisk forskningsanliggende, eller om de nok så meget anskuede virksomheden i naturlig forlængelse af det folkeoplysende arbejde.

Dansk Historisk Fællesforening dannes i 1909

I foreningslandet Danmark fandt man hurtigt på at stifte en »fællesforening«, hvis man ønskede at dirigere en regional eller lokal udvikling ind i det, man fra centralt hold måtte opfatte som det rette spor. Nye forskersammenslutninger som Dansk Folkemindesamling (1904), Udvalg for Folkemaal (1909) og Udvalg for Stednavne (1910) havde i høj grad brug for lokale indsamlere og meddelere, og de nyoprettede landsarkiver i Viborg, Odense og København så gerne deres samlinger blive benyttet af både læg og lærd.

Da der samtidigt dannedes amtshistoriske samfund over hele landet, følte mange i og uden for fortidsforskernes centrale led, at der var behov for at få styret lokalhistorien ind i den rigtige retning. Hertil kunne anvendes forskellige styringsinstrumenter af såvel skolingsmæssig som organisatorisk karakter.

Et sådant instrument søgte man at skabe i 1909, da en kreds af historikere oprettede Dansk Historisk Fællesforening (DHF). Modellen herfor var den tyske Gesamtverein der deutschen Geschichts- und Altertumsvereine, i hvis møder en af DHF's stiftere, rigsarkivar, dr.jur. A.V. Secher havde deltaget.[1] Fællesforeningens primære

Fig. 1. Oprettelsen af landsarkiverne i Viborg, Odense og København i 1890'erne fik stor betydning for den lokalhistoriske forskning overalt i landet, idet man på de nye arkiver snart kunne finde næsten alle de vigtige kilder til lokalhistorien. Her ses en gruppe lokalhistorikere i 1970'erne på rundvisning i Landsarkivet for Sjællands gamle magasin, der er opført af Martin Nyrop (Foto: Niels-Jørgen Hansen).

opgave var ifølge dens formålsparagraf at koordinere samarbejdet mellem historiske foreninger, taget i bred forstand, og historiske institutioner som arkiver, museer og biblioteker.[2]

Industri- og håndværkshistorikeren Camillus Nyrop påtog sig, omend nødtvunget, den opgave at være organisationens første formand.[3] Efter kun to år på posten ønskede han sig imidlertid afløst, og i hans sted valgtes den ærværdigt formfuldendte Hans Olrik, professor og forstander for Statens Lærerhøjskole. Københavns Universitet, dengang landets eneste, stod uden for medlemskredsen, men blev senere repræsenteret i dens ledelse, da professor, dr.phil. Knud Fabricius, oprindelig indvalgt i styrelsen som repræsentant for sin daværende arbejdsplads, Rigsarkivet, i 1920 efterfulgte Hans Olrik som formand, en post, han beholdt til 1941.

Mere eller mindre klart udtalt følte de professionelle arkivbrugere, at der gik en tydeligt markeret grænselinje mellem faghistorien, som oftest anskuet på rigshistorisk niveau, og den amatørprægede lokalhistorie. Markant kom dette til udtryk i en artikel i første nr. af DHF's tidsskrift *Fortid og Nutid* 1914, hvor en kender af litteraturen om den jyske lokaltopografi, S. Nygård, redegjorde instruktivt for de sidste 50 års udvikling inden for denne studieretning.[4] Her blev »*den egentlige historieskrivning*«, der altid havde været de lærdes sag, sat op imod det, Ny-

gård opfattede som en af historiens mindre opgaver: »*at behandle en enkelt persons, et enkelt forholds eller et enkelt steds historie*«. Den slags kunne trygt overlades folk med »*mere beskedne forudsætninger*«.

I god tråd hermed fik det nye tidsskrift udspecificeret en række historikerkategorier, som efter de lærdes bedste skøn svarede til en fornuftig arbejdsdeling mellem fagfolk og amatører. Desuden skulle der i abstrakt forstand meddeles karakterer. I en kritisk anmeldelse holdt man vedkommende til gode, at han ellers var anset som »*en saare dygtig og paalidelig Lokalhistoriker*«. I samme åndedrag taltes der om »*Lokalforskning, Lokalforskere og om Lokalmuseer*«, som udtryk for den stærkt stigende interesse for historien, som de nyetablerede historiske amtssamfund havde skabt siden oprettelsen af Historisk Samfund for Ribe Amt 1902.[5]

I samme åndedrag ville arkivar Knud Fabricius gerne give lokalforskningen et godt eksempel til efterfølgelse, idet han ved fællesforeningens årsmøde i Aalborg i juni 1914 holdt et foredrag om Svenskekrigenes konsekvenser for Himmerlands landbefolkning.[6] Ved en senere lejlighed udkastede han den tanke, at man som i vore nabolande udsatte præmier for topografisk-historiske skrifter, »*der kan tjene den lokale Forsker til Mønster*«.[7]

På årsmødet 1918 vedtoges det at oprette tre sektioner, én for hver af de tre kerneområder i virksomheden: en arkivsektion, en tidsskriftssektion og en museumssektion. Da man ved næste årsmøde, 6. september 1919, gjorde status over arbejdet i de enkelte sektioner, nævntes det fra tidsskriftssektionens side, at man havde overvejet amtsårbøgernes emnevalg og i den anledning peget på behovet for fælles studier og opgaver, som bedst kunne løses ved et nærmere samarbejde mellem de historiske amtssamfund, »*Fællesforeningens kælebørn*«, som Knud Fabricius senere udtrykte det.[8]

Ved samme lejlighed afholdt man i København et studiekursus på en uges længde. Ideen hertil var udkastet af den kendte lokalhistoriker fra Kolding, Peter Eliassen. Heri deltog en række lokalforskere, først og fremmest fra amtssamfundene. Ved den lejlighed holdt professor Erik Arup kildekritiske øvelser, og rigsarkivar Kr. Erslev instruerede deltagerne i forkortelseslæsning, kombineret med grundtræk af den historiske metode.

Måske faldt disse udtryk for en snæver faghistorisk skoling nogle lokalforskere for brystet. I hvert fald betonede Knud Fabricius ved årsmødet i juni 1922 i Haderslev, at DHF også havde til opgave »*at vække Kærligheden til Hjembygden og Sansen for dens historiske Minder*«.[9] Nu havde dette årsmøde en udtalt nationalhistorisk karakter, henset til at det var det første af sin art i det nyligt genvundne Sønderjylland. Alligevel står det indtryk tilbage, at DHF's ledelse med Knud Fabricius i spidsen ivrigt stræbte efter at bibringe lokalforskningen det, man opfattede som en faghistorisk løftelse. *Fortid og Nutid* indeholdt gennem 1920'erne og langt op i 1930'erne en række oversigtsartikler, som udover at henlede opmærksomheden på centrale kildegrupper af almen historisk interesse også orienterede læserne om faghistorikernes brug af de samme kilder.[10]

Lige så karakteristisk er det, at DHF indtog en ambivalent holdning til en nyskabelse på det lokalhistoriske felt: de forskellige hjemstavnskurser, som blev afholdt fra og med 1923.[11] I begyndelsen bevilgede man 200 kr. til hvert enkelt kursus, men snart holdt denne praksis op. Måske var det forfatteren og hjemstavnsforskeren Thorkild Gravlunds dyrkelse, for ikke at sige tilbedelse af den overleverede bygdetradition, som inderst inde bød selv en kon-

Fig. 2. Carl Klitgaard (1868-1957) var postmester i Vrå, Brønderslev og Hjørring, men det er først og fremmest som lokalhistoriker han blev landskendt. Bl.a. var han formand for Historisk Samfund for Hjørring Amt og redaktør af Vendsysselske Årbøger 1915-50. Desuden udgav han bl.a. bøgerne: Blade af Vendsyssels Historie (1899), Hvetbo Herred (1906-07), Nibe Bys Historie (1917), Hjørring Bys Historie (1924-25), Skagen Bys Historie (1928) og Brønderslev Sogns og Brønderslev Købstads Historie (1943) (Foto 1943: Scanpix Nordfoto).

servativt indstillet historiker som Knud Fabricius imod. At der ikke var langt fra hjemstavnsdyrkelse til bondepolitik med aggressivt sigte, så man senere i nazismens og L.S.-bevægelsens ideologisk-politiske udskejelser, en smitte, som Thorkild Gravlund ikke gik helt fri for. Retfærdigvis må det siges, at institutionen dansk hjemstavnskursus under ledelse af de to pionerer, lektor Regnar Knudsen og ingeniør C. Andreasen stedse betonede bevægelsens karakter af at være folkeoplysning i almindelig forstand.

Der var unægtelig knyttet mange over- og undertoner til datidens brug af begrebet hjemstavn. Lærdomshistorikeren og arkivforskeren Eiler Nystrøm, som blandt mange andre ting havde beskæftiget sig indgående med Københavns nordre omegnshistorie,[12] talte i et foredrag på det nordiske historikermøde i Göteborg varmt hjemstavns*forskningens* sag.[13] Det overordnede begreb var i så henseende *kulturhistorien*, betonede han, idet han betragtede dette begreb, også betegnet som tilstandshistorien, som modstykket til den politiske historie eller *tidshistorien*, som efter hans skøn noget ufortjent havde tilkæmpet sig forrangen inden for historieforskningen og -skrivningen. Kulturhistorien opfattede han her som *»et fællesbegreb omfattende hele den side af historien, der beskæftiger sig med tilstanden i almindelighed, de fælles livsbetingelser, de fælles livsytringer, som giver det store rolige billede af folket og samfundslivet«*. Tilstandshistoriens fornemste dyrkere på dansk grund var Troels-Lund og Johs. Steenstrup, de danske historikeres nestor. Sidstnævnte havde gennem sit store forfatterskab gjort sig kendt langt ud over faghistorikernes snævre kreds, idet han stedse søgte at anskue tingene i en større og bredere sammenhæng end de fleste fagfæller. Her

havde hjemstavnsforskningen sin berettigelse, idet den kunne forsyne en forsker som Steenstrup med de mange enkelttræk, der var nødvendige for at kunne tegne billedet af den overordnede udvikling, understregedes det. Det var dog ikke amtsårbøgerne, man i første række skulle gå til for at samle stof, præciseredes det; lokalhistoriens tunge ende ligger i de talrige monografier, ofte af betydeligt omfang, der år efter andet kommer for lyset. Hjemstavnsforskningen beskæftigede sig især med den landlige lokalhistorie, men købstædernes historie var også ved at blive opdaget. Eiler Nystrøm lagde i det hele taget ikke skjul på, at kulturhistorie i strengere forstand var fagfolkenes, ikke amatørhistorikernes sag.

På vej mod en radikalisering af lokalhistorien

1920'ernes dyrkelse af den romantiske bondefortid i Danmarks historie fik dog et nok så radikalt korrektiv gennem udgivelsen af Erik Arups *Danmarkshistorie*, hvis første bind kom i 1925. Ejendommeligt nok fremkom der ikke en egentlig anmeldelse af værket i *Fortid og Nutid*, men redaktøren, adjunkt R.L. Balslev, fik dog indflettet en notits herom i en lidt forbeholden anmeldelse af en anden nyudgivelse, *Det danske Folks Historie*.[14] Det undrede da anmelderen lidt, at folkets nye danmarkshistorie skulle fremkomme netop samtidigt med Erik Arups store værk, der *»ved sin Fremdragen af nye Synspunkter ensidigt, men netop derfor inciterende«* satte en ny dagsorden for dansk historieskrivning.

Der skulle dog forløbe en rum tid, før en ny tids radikalisering af historieforskningen og -skrivningen kom til at sætte et afgørende præg på lokalhistorien. Ved flere lejligheder måtte ledelsen af DHF tage til efterretning, at hjemstavnens mange historieskrivere utvetydigt sagde fra, hvis signalerne ovenfra lød anderledes, end de plejede. Det måtte man sande i slutningen af 1920'erne, da de mange nye provinsmuseer i et slags oprør mod Nationalmuseets hidtil så dominerende rolle i museumsverdenen brød ud af DHF for at danne sin egen organisation Dansk Kulturhistorisk Museumsforening. Inden da havde ledelsen af DHF dog haft åndsnærværelse nok til at få omdannet fællesforeningens love, så de tillod medlemmerne at indgå særlige forbund eller ordne sig i sektioner med særlige vedtægter, bestyrelser mv.[15] Desuden stod DHF som organisation temmelig famlende over for de problemer, som redaktionen af amtssamfundenes årbøger rejste, og som med mellemrum fandt vej til *Fortid og Nutids* spalter. Et af de store navne inden for datidens jyske lokalhistorie, postmester Carl Klitgaard, protesterede således skarpt imod, at en ny redaktør af *Historisk Aarbog for Skive og Omegn,* filologen, dr.phil. Gudmund Schütte, straks ved sin tiltræden havde proklameret, at nu kunne fremtidige bidragydere til årbogen ikke længere *»skrive i Øst og i Vest efter privat Godtykke«*. I stedet skulle det fælles sigte være kulturgeografi.[16] Efter Klitgaards og mange andres opfattelse skulle en god årbog have noget for enhver smag, hvis den skulle blive læst af en bredere kreds.

For Klitgaards folkelige linje talte også den omstændighed, at enkelte kommunalbestyrelser nu begyndte at støtte det lokalhistoriske arbejde langt mere direkte end tidligere. Vejle by bekostede således udgivelsen af et værk, der skildrede købstadens historie gennem 600 år.[17] I sin årlige oversigt 1930 over topografisk litteratur anholdt den senere direktør for Tøjhusmuseet, kaptajn Otto Smith en sognehistorie fra Mors for en vis tendens til *»at svigte*

den topografiske (stedbeskrivende) idé«. Her søgte man forgæves efter oplysninger om så væsentlige ting som sognets kroer, møller, vandløb, broer, skove, bakker og moser, forsvundne som stadigt eksisterende.[18]

Omvendt luftede genealogen, dr.phil. Louis Bobé på et foredrag ved DHF's årsmøde i Aarhus 10. juni 1932 uimodsagt det synspunkt, at dansk hjemstavnsforskning var ført på det rette spor ikke mindst som følge af DHF's virksomhed. Det samme kunne man desværre ikke sige om slægts- og personforskningen, konstaterede han en anelse sarkastisk.[19]

Som Bobé, og med ham mange andre professionelle forskere, så det, måtte lokale forskere som andre gå til det primære arkivmateriale, hvis de ville arbejde fagligt forsvarligt. Samme opfattelse havde *Fortid og Nutids* nye redaktør, mag.art. J.O. Bro Jørgensen. I hans korte redaktørperiode 1932-34 bragte tidsskriftet en række oversigtsartikler om aktuelle arkivproblemer. Den radikale politiker, historikeren P. Munch havde i 1927 taget initiativet til at få oprettet en ny forskningsinstitution, Instituttet for Historie og Samfundsøkonomi. En af instituttets første opgaver var at få klarlagt forholdet mellem danske arbejdsgivere og arbejdere før 1900, men man måtte da konstatere, at det offentlige arkivvæsen ikke havde fået indsamlet ret mange arkivalier fra private erhvervsvirksomheder. Derfor fremsatte en af instituttets medarbejdere, historikeren Georg Nørregaard en kraftig opfordring til danske lokalhistorikere om at få reddet den slags arkivmateriale, mens tid var.[20]

Bro Jørgensens efterfølger som redaktør af *Fortid og Nutid*, Roar Skovmand, nybagt cand.mag. i historie og dansk, ville for så vidt også gå arkivvejen, når det drejede sig om at få løst de opgaver for historieforskningen og -skrivningen, P. Munch, tidligere havde udstukket. De mange årsberetninger, som hidtil havde tynget tidsskriftet, måtte nu give plads for regelrette, historiske afhandlinger, ikke mindst om oldtidshistoriske emner, dengang Roar Skovmands store interesse.

Desuden blev der skaffet plads til langt flere anmeldelser, og her rykkede et helt nyt kuld af unge, fremadstormende socialhistorikere ind på arenaen: Troels Fink,[21] Fridlev Skrubbeltrang[22] og Johan Hvidtfeldt.[23] I hvert enkelt tilfælde blev de anmeldte værker set nøje efter i sømmene, og fejl og mangler blev behørigt påtalt.

Når hjemstavnsbogen for Vejle Amt i sit bind 2 eksempelvis gengav en række sogne- og købstadshistorier i kort begreb, karakteriserede Johan Hvidtfeldt, nyudnævnt arkivar II ved Landsarkivet i Aabenraa, en sådan procedure som helt forfejlet, da de fleste af de eksisterende sogne- og købstadshistorier ret beset var værdiløse, faghistorisk betragtet. Første del af hjemstavnsbogen kunne til nød gå an, da det meste var skrevet af en rutineret lokalhistoriker, førstelærer Rasmus Mortensen, men ikke desto mindre savnede anmelderen en grundlæggende redegørelse på det landbohistoriske felt. Og litterære udgydelser som *»fraser og tom lyrik«* hørte overhovedet ikke hjemme i en historisk fremstilling.

Man må lade samtiden, at den var hurtig til at læse skriften på væggen. I sin oversigt over topografisk litteratur af årgang 1937 fremhævede Otto Smith især to lokalstudier af Johan Hvidtfeldt om den socialhistoriske og økonomisk-historiske udvikling i det 18. århundrede, publiceret i to amtsårbøger.[24] I den tilsvarende oversigt over almuekulturen roste August F. Schmidt flere amtsårbøger for at have bragt jævne folks erindringer, såsom husmænds og teglværksarbejderes. *»Det er et værdifuldt Stykke lokal Industrihistorie i Forbindelse med socialhisto-*

riske Oplysninger«, hed det om et bidrag om husmænd og teglværksfolk.[25] Knud Fabricius ville dog ikke uden videre knæsætte en sådan opsplitning af rigshistorien, omend det måtte indrømmes, at der nu var langt mere kildemateriale til rådighed, og at man ved siden af den politiske historie havde kulturhistorien som arbejdsområde. Dog ville han erindre om, at Kr. Erslev og hans generation også opererede med kulturstrømninger som milepæle i udviklingen.[26]

Lokalhistoriens nationale genfødsel

Straks i verdenskrigens og Besættelsens første år signaliserede *Fortid og Nutid* en skærpet profil i metodisk henseende indenfor studiet af dansk lokalhistorie. Gunnar Olsen lagde for med en artikel om »Klima og Historie«, hvor naturhistoriske vidnesbyrd om væsentlige klimaændringer blev introduceret som skel mellem forskellige perioder i historiens udvikling.[27] Desuden fremlagde han resultaterne af nogle studier i det 17. århundredes »præstemandtal«.[28] Botanikeren Knud Jessen ville bruge pollental i aflejringer af tørv, gytje, ler mv. i moser og tilgroede søer til at opstille en relativ kronologi for den forhistoriske udvikling.[29]

Johan Hvidtfeldt kom ligeledes med et par markante udspil af særlig interesse for dyrkere af vor landbohistorie. Han forsøgte for det første at danne sig et overblik over de vigtigste bidrag til dansk landbohistorie i anledning af 150-året for Stavnsbåndsfrigørelsen,[30] og for det andet anmeldte han flere værker inden for samme kategori. Han fandt her, at Svend Aakjærs undersøgelse af gårdene i Fly,[31] sammenholdt med oplysningerne i det anmeldte værk[32] og i Henrik Larsens og Søren Alkærsigs undersøgelser over Askov,[33] burde være obligatorisk læsning for alle sognehistorikere.[34] En samling vider og vedtægter fandt derimod ikke nåde for anmelderens hvasse pen.[35]

Den lokalhistoriske fremtid stod i Hvidtfeldts tegn, det var sikkert og vist. Hans markante udmeldinger kom derved til at overskygge et indlæg, som tegnede en lidt anden profil. En anden ung historiker med særlig interesse for folkekulturen, inspektør Axel Steensberg, Nationalmuseet, anmeldte indgående de første to bind af en norsk kulturhistorie og fandt, at der her var givet et højst interessant og tankevækkende bud på *»en Folkets Historie i Ordets sande Betydning«*.[36] Her trådte dagliglivet ud af anonymitetens skygge i al sin brogede mangfoldighed. Bønder og husmænd, fabrikanter og arbejdere, raske, syge og gamle fik hver især tilegnet et blad i det norske samfunds historie. Det stumme, materielle kildemateriale blev af de respektive forfattere aflokket et væld af udsagn, som de skriftlige kilder helt fortiede.

Til den nationalhistoriske genfødsel må også henregnes et markant initiativ, en kreds af unge, modstandssindede historikere med Hvidtfeldt i spidsen, Historikergruppen, havde taget for at få udgivet nogle billige småbøger sig under den fælles overskrift *Vi og vor Fortid*. Axel Steensberg lagde for med bogen *Den danske Landsby. Fra Storfamilie til Andelssamfund* og Kjeld Winding fremlagde samtidigt oversigtsværket *Danmark for hundrede Aar siden – og nu*, begge udgivet i 1940. Lokalhistorikeren Søren Alkærsig roste begge udgivelser, omend med visse forbehold.[37]

Det nordiske perspektiv fik yderligere aktualitet i Besættelsestiden. Den meget produktive Gunnar Olsen påtog sig her at sætte den danske historieskrivning på området ind i et bredere perspektiv.[38] Som han så det, havde de danske faghistorikere også på dette punkt i nogen grad svigtet lo-

kalhistorien. Heldigvis havde amatørhistorikerne i nogen grad rådet bod herpå; som gode eksempler kunne nævnes P. Eliassens Koldinghistorie[39] og C. Klitgaards byhistorier om Skagen og Hjørring.[40]

På det seneste var udkommet en lang række købstadshistorier, der genremæssigt spændte fra den traditionelle håndbogstype som f. eks. værket om Holstebro[41] til den moderne, stærkt temaopdelte *Viborg Købstads Historie.*[42] Johan Hvidtfeldt skildrede i Viborg-bogen bystyrets udvikling og de rent økonomiske forhold. Den kontante interesse, der her var viet de jordnære forhold i byens dagligliv, var dog sine steder søgt oplivet ved at indflette detaljer om sæder og skikke i datidens Viborg. Efter Gunnar Olsens opfattelse var den bedste model for moderne købstadshistorie dog nok det store samleværk om Aarhus gennem tiderne.[43] Et udvalg havde her grundigt forberedt udgivelsen og på denne baggrund bedt en række eksperter om at skrive om deres speciale.

Scenen var nu sat til, at Johan Hvidtfeldt kunne fremlægge sit syn på det fremtidige samarbejdsforhold mellem »*Rigshistorikere* og *Lokalhistorikere*«. Det skete i et foredrag ved DHF's årsmøde den 30. august 1942.[44] Her gjorde han gældende, at begge grupper i grunden trak på samme hammel, nemlig den »*at udvide kendskabet til vort lands fortid*«. Men hvor rigshistorikerne måtte bestræbe sig på bredt at skildre de fælles træk heri, måtte lokalhistorikerne grave dybere i specielle forhold, der var typiske for vedkommende lokalitet.

Og der var nok at tage fat på, konstateredes det. Især beklagede Hvidtfeldt den ringe interesse, man hidtil havde vist de rent økonomiske forhold. Som Troels Fink havde vist det i sin disputats om udskiftningen i Sønderjylland,[45] lå der i lokale og regionale arkiver gemt en mangfoldighed af primært kildemateriale, der gjorde det muligt at rekonstruere det historiske landsbymiljø fra gård til gård, fra hus til hus. Ethvert træk af den historiske dagligdag kunne dokumenteres ud fra de skrevne kilder. Og der udfordredes en mængde lokalstudier af denne art for at kunne skrive tingene sammen med fornuft. Norske lokalhistorikere som Lorens Berg og Edvard Bull havde i et par instruktive arbejdsvejledninger givet de norske bygdehistorikere et fornemt redskab i hænde, konstateredes det.

Fra dansk side kunne man nok pege på den af Regnar Knudsen udgivne *Haandbog i Hjemstavnsforskning* (1939), men ærlig talt, den var for ringe, hævdede Hvidtfeldt. Flere afsnit heri ramte helt ved siden af, og redaktørens indledning var »*fuldstændig ligegyldig og intetsigende*«. Nej, vi måtte i stedet have udarbejdet et historisk sagleksikon, en håndbog for lokalhistorien. Hverken mere eller mindre. Det må her erindres, at Axel Steensberg kort forinden i en ret grundig anmeldelse havde udtalt sig ganske positivt om Regnar Knudsens håndbog i hjemstavnsforskning.[46] Bogen karakteriseredes som et godt stykke værktøj, enhver hjemstavnsforsker måtte have stående hjemme på sin reol. Flere afsnit måtte betegnes som mønstergyldigt udførte. Med et afsluttende afsnit om hjemstavnskultur og hjemstavnsforskning samlede bogen efter Steensbergs opfattelse i én sum hjemstavnsbevægelsens vigtigste argument: »*At det hjemlige og fra Barndommen virkelighedsnært oplevede er den bedste Vej til Forstaaelse af fjærnere liggende Emner*«.

Dansk lokalhistorie får ny ledelse

På DHF's årsmøde den 20-22. juni 1941 meddelte formanden, professor Knud Fabricius, at han ville trække sig til-

HAANDBOG

I

HJEMSTAVNSFORSKNING OG HJEMSTAVNSKULTUR

VED

REGNAR KNUDSEN

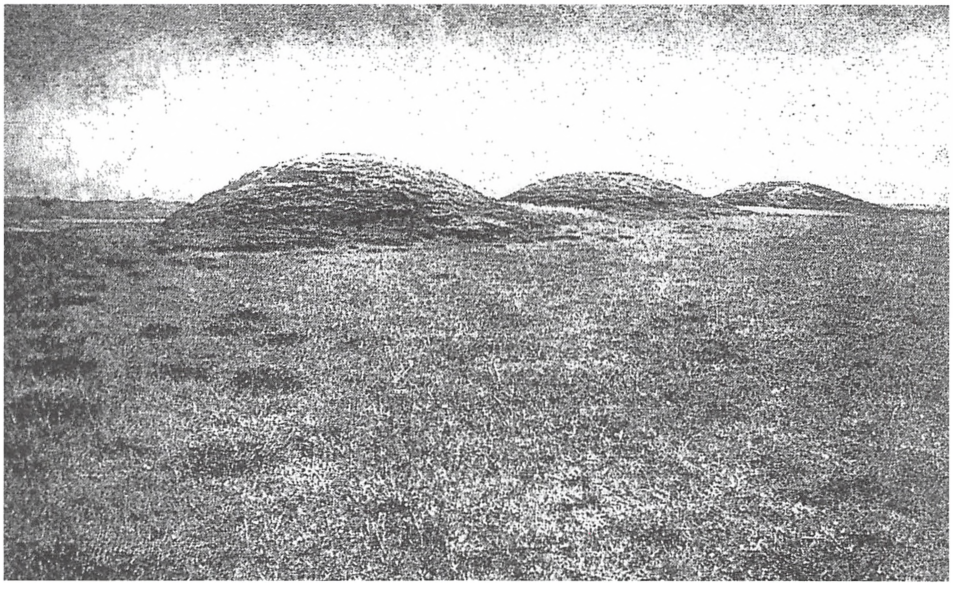

LANDSFORENINGEN FOR HJEMSTAVNSKULTUR

EJNAR MUNKSGAARD
KØBENHAVN 1939

Fig. 3. Regner Knudsen: Haandbog i Hjemstavnsforskning og Hjemstavnskultur. (1939), titelblad.

bage fra formandsposten.[47] Denne beslutning var *»uigenkaldelig«*, som han udtrykte det. Med akklamation blev han derefter valgt til æresmedlem af DHF. Som hans efterfølger valgtes Nationalmuseets forholdsvis nyudnævnte direktør, kulturhistorikeren Poul Nørlund. Der førtes ved dette årsmøde en principiel debat om redaktionen af amtsårbøgerne, idet det gjordes gældende, at det ofte var vanskeligt at finde frem til de helt rigtige forfattere. I den anledning bemærkede Johan Hvidtfeldt, at der var behov for et nærmere samarbejde mellem lokalhistorien og den almindelige historie. *»Der er Brug for at præcisere Opgaver, som det er af Betydning at faa løst«*, hedder det i referatet fra årsmødet. Efter Hvidtfeldts opfattelse burde der optages en vejledende artikel herom i *Fortid og Nutid*. I den anledning præciserede Knud Fabricius, at alt måtte stå i frivillighedens tegn.

Af større emner drøftedes bl.a. registrering af udskiftningskort og en evt. medvirken til udgivelse af et kommercielt værk om danske slægtsgårde. De fleste vendte sig imod en opgave som sidstnævnte, og Hvidtfeldt påpegede i den anledning, at der klæbede en vis politisk tendens – propagandaen fra den nazistisk inspirerede L.S.-bevægelse! – til begrebet slægtsgårde, og alene af den grund burde man undlade at medvirke. Slægtsgårdsprojektet blev derefter stedt til hvile uden militær honnør.

Ved det efterfølgende årsmøde i 1942 opgjordes organisationens medlemstal til 135, det hidtil højeste, og det noteredes med tilfredshed, at samtlige historiske amtssamfund nu var medlemmer, idet Randers Amt omsider havde meldt sig ind. Ved mødet gav man tilslutning til de tanker om fremtiden, Johan Hvidtfeldt havde udkastet i det ovenfor refererede foredrag. Dog bemærkedes det, at årbøgerne ikke som af Hvidtfeldt antydet savnede kvalificeret stof. Det forholdt sig lige omvendt.[48]

Men arkivmanden Johan Hvidtfeldt var ikke ene om at foredrage om lokalhistoriens fremtidige mål og tilhørsforhold. Kort tid efter årsmødet i DHF indledte professor Albert Olsen i Historisk Samfund en debat om en intensivering af det lokalhistoriske arbejde.[49] I 1930'ernes begyndelse havde han publiceret flere banebrydende afhandlinger om de danske byers økonomiske udvikling i det 18. århundrede[50], hvortil kom konkurrenceafhandlingen *Danmark-Norge i det 18. Aarhundrede* (1936), som var med til at sikre ham Aage Friis' professorat.

I den form, Albert Olsens indlæg fik i *Fortid og Nutid*, hævdede han – noget tilspidset må det siges – at der nok var tilkommet en del moderne købstadshistorier, men det sørgelige var bare, at *»adskillige af Forfatterne overhovedet ikke magter det Hverv, de har taget paa sig«*. Det satte rigshistorikerne i en slem forlegenhed, når de ville inddrage byernes udvikling i deres undersøgelser. Hvad der evt. kunne gælde Nakskovs historie, havde ikke uden videre gyldighed for Aalborg. Eksempelvis havde man aldrig til bunds undersøgt grundlaget for bypatriciatets magt, dvs. handelen i det 16-18. århundrede, og det samme gjaldt emner som kapitalforhold, jordpolitik osv. Et værdifuldt kildemateriale som skiftedokumenter kunne ikke alene belyse disse ting, men også kaste lys over kulturelle forhold. Desuden var det danske landbrugs og den danske bondestands historie langt fra undersøgt til bunds. Der måtte derfor foretages systematisk anlagte godsundersøgelser, der kunne give et repræsentativt billede af udviklingen som helhed, doceredes det.

I den omtalte diskussion i Historisk Samfund havde Olsen desuden slået til lyd for, at man fik gjort landets gymnasielærere i historie mere interesse-

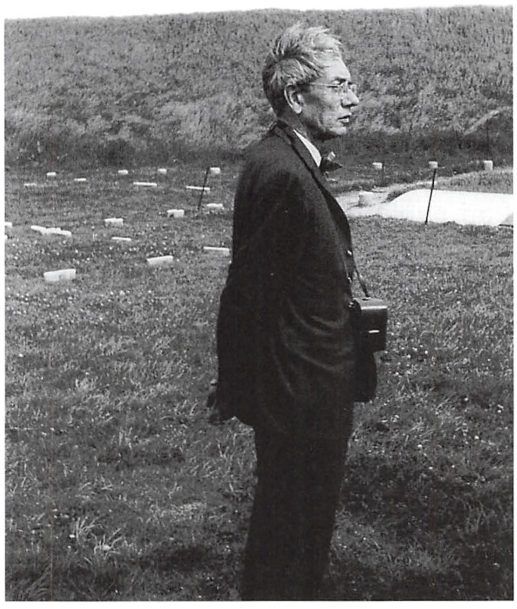

Fig. 4. På DHF's årsmøder var som regel indlagt ekskursioner til interessante historiske steder i omegnen, og i 1961, hvor årsmødet fandt sted i Randers, gik turen til vikingeborgen Fyrkat, hvor DHF's kasserer Albert Fabritius var guide (Foto venligst udlånt af Knud Prange, der har taget billedet).

rede i det lokalhistoriske arbejde. Det stort anlagte fremstød skulle koordineres af en organisatorisk nyskabelse, Instituttet for lokalhistorisk Forskning, som gennem sin virksomhed skulle fremme dansk lokalhistorisk forskning rent videnskabeligt for derved at underbygge og uddybe studiet af rigshistorien. Instituttet ville i samarbejde med DHF *»virke som raadgivende og vejledende Organ for danske Lokalhistorikere«*.

Instituttet blev stiftet den 12. maj 1943, og som stiftere deltog ud over Albert Olsen en række fremtrædende historikere som eksempelvis Svend Aakjær, Aksel E. Christensen, Hans H. Fussing, Johan Hvidtfeldt, Hugo Matthiessen, Roar Skovmand, Fridlev Skrubbeltrang og Axel Steensberg. Initiativets kranke skæbne: den at hensynke i glemselens dybe brønd, er aldrig blevet helt klarlagt,[51] men står givet i forbindelse med Albert Olsens flugt til det neutrale Sverige 1943, hvor han i to år var ansat ved Göteborgs Universitet. Den opgave at tilvejebringe et nyt grundlag for studiet af den danske lokalhistorie blev i stedet søgt løst af Johan Hvidtfeldt, fra 1944 med ansættelse ved Rigsarkivet, men allerede det følgende år ansat som konstitueret landsarkivar ved landsarkivet i Viborg (udnævnt 1948).

I 1946 blev Hvidtfeldt medlem af DHF's styrelse, hvor han afløste Roar Skovmand på posten som sekretær. Desuden blev han medredaktør, i realiteten eneredaktør af *Fortid og Nutid*. Allerede inden da havde han (1944) fået DHF's officielle tilslutning til at søge udgivet en håndbog for danske lokalhistorikere, men som han selv skriver i indledningen til værket, udgivet stykkevis 1952-56, gik der for lang tid med at få planerne realiseret.[52] På det tidspunkt havde han i flere år været DHF's formand (i tiden 1950-66).

Forud for håndbogens tilsynekomst var der i *Fortid og Nutid* foregået mangt et ordskifte om lokalhistoriens rette kurs ind i fremtiden. Førstelærer Espern Jespersen fra Historisk Samfund for Ringkøbing Amt gik således i rette med Gunnar Olsen, som ved flere lejligheder havde kritiseret de nyere købstadshistorier for at opfatte den pågældende by som selve verdens centrum.[53] Der var efter Jespersens opfattelse noget mere at hente i den kritiserede holstebrohistorie af J. Aldal, end Gunnar Olsen havde været opmærksom på. Holstebro lå som bekendt langt fra brændpunkterne i den store danmarkshistorie, men i det mindre format kunne byens historie alligevel fremvise et typisk danmarksbillede. Hvis man ville gøre sig den ulejlighed at se de 40 bind af Hardsyssels årbø-

ger igennem, som indtil da havde set dagens lys, ville man finde mange koblinger til livet i den store verden.

En anden, yderst kapabel lokalhistoriker, førstelærer H.K. Kristensen, var af samme opfattelse som Jespersen. Han var blevet lidt stødt over, at man på årsmødet på Kronborg havde karakteriseret indholdet af de fleste amtsårbøger som husflidsarbejde, hverken mere eller mindre.[54] Man måtte nu engang søge at møblere det *lokale*, historiske landskab og ikke fare vild i det danmarkshistoriske. En god sognehistorie måtte indeholde en række konkrete oplysninger om stedets udvikling gennem tiderne inkl. en ejendomsoversigt, der kunne danne rygrad for en skildring af sognets landbrugshistorie, understregede han.

Hvidtfeldts håndbog

Besættelsestiden havde i nogen grad mildnet Johan Hvidtfeldts syn på den folkelige historieskrivning. I tilgift påtog han sig efter 1945 så mange hverv, at han nu snarere opfattede sin vigtigste opgave som den at bygge bro mellem forskellige opfattelser end at grave grøfter. Desuden havde han såvel i Sønderjyllandsperioden 1935-44 som i tiden i Viborg 1945-63 fået et dybt indblik i amtssamfundenes eksistensproblemer. En af hans første opgaver som medlem af DHF's styrelse blev da også at få kulegravet amtssamfundenes organisatoriske og økonomiske forhold, og resultatet var ikke opmuntrende.[55]

Timeglasset var ved at rinde ud for mangt og meget i det gamle, danske samfund. En dybtgående mekanisering og rationalisering i sammenhæng med en flugt fra land til by tog stolperne væk under det gamle landsbysamfund, og dermed var tiden i høj grad inde til at få bevaret dets historiske minder, materielt som litterært. Med landbohistorikeren, arkivar C. Rise Hansen som den drivende kraft fik en kreds af landbohistorikere og kulturforskere i 1952 skabt et landbohistorisk forum, Udvalget for udgivelse af kilder til landbefolkningens Historie, senere med navneforandring til Landbohistorisk Selskab med Hvidtfeldt som formand og Rise Hansen som næstformand.

En anden af Hvidtfeldts mange planer blev realiseret, da *Fortid og Nutid* fra og med 18. bind 1949-52 udkom i et større format. Hvidtfeldt havde selv redigeret de første godt 100 sider, medens de sidste ca. 400 sider var overladt til kulturhistorikeren Jørgen Paulsen, inspektør ved Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg (direktør 1953). Meget karakteristisk indeholdt det første nr. af bind 18 en artikel om de aktuelle problemer, der knyttede sig til begrebet hjemstavnsforskning. Forfatteren var ingen ringere end den kendte århusianske historiker, professor C.O. Bøggild-Andersen.[56]

Efter hans opfattelse lå der meget rigtigt i begrebet hjemstavnsforskning, selv om Hvidtfeldt nogle gange havde udtalt sig kritisk herom. Man måtte ifølge Bøggild-Andersen have det hele med, om man skulle beskrive en egns historie og dens folkeminder. Nok skulle rigshistorien stå i centrum, men den fik først rigtig fylde, når den blev forbundet med det liv, der til enhver tid blev levet af den danske befolkning på alle niveauer og områder. Og han var ret uenig med Hvidtfeldt, når denne i sit bekendte 1942-foredrag havde udtalt, at megen lokalhistorisk interesse var udtryk for en slags samlermani.

Snarere fandtes der i mange mennesker en medfødt drift efter at sysle med det fortidige, og denne trang skulle en god amtsårbog imødekomme uden videre. Det fortidige miljø skulle fremstilles i al dets fylde, og folk skulle ikke spises af med tørre tal og kends-

Fig. 5. SLA's 25-års jubilæum den 22. oktober 1974 blev holdt på Landsarkivet for Sjælland. På billedet ses f.v. rigsarkivar Johan Hvidtfeldt, landsarkivarerne Jens Holmgaard og Anne Riising, overarkivar Vagn Dybdahl, NN samt apoteker Hans Brandt og hustruen Guntha Brandt. Hans Brandt var medstifter af Fåborg Byhistoriske Arkiv i 1937 (Foto: Niels-Jørgen Hansen).

gerninger. Gode tidsbilleder og interessante erindringer var sagen, når de vel at mærke var velskrevne – og hårdt redigerede! Han var i så henseende enig med nordmanden Edvard Bull, når denne i sin *Innledning til bygdehistorisk studium* (1926) af den lokalhistoriske forfatter forlangte et vist mål af kendskab til den almindelige historie for at man kunne fjerne velkendt stof fra artiklen.

Hvidtfeldt stod nu godt rustet til at skrive sin omfattende indledning til sin *Håndbog for lokalhistorikere*. Han delte den i 4 store hovedafsnit: I. Historie og lokalhistorie, II. Indsamlingen af materialet, III. Bearbejdelse og fremstilling og IV. Trykning og offentliggørelse. Paradoksalt nok henvendte Hvidtfeldt sig i første række til den vordende sognehistoriker, men så ellers helst, at flere sogne gik sammen om at få udarbejdet en større egnshistorie. Som erfaren arkivpædagog skildrede Hvidtfeldt processen i alle dens afskygninger lige fra det øjeblik, da tanken om en sognehistorie fødtes, til bogen forelå.

Med mindre vedkommende sognehistoriker tidligere havde arbejdet med et historisk materiale, ville han nok blive overvældet ved synet af de mange søgemuligheder, der ifølge Hvidtfeldt åbnede sig på arkiver, museer og biblioteker. Havde han imidlertid konsulteret de mange samlinger, stod den vanskelighed tilbage at få de mange enkeltoplysninger samlet til en kildekritisk sigtet og velargumenteret helhed, som almindelige mennesker kunne og ville læse med udbytte. Efter Hvidtfeldts opfattelse skulle fremstil-

lingen ikke bygges strengt kronologisk op, men i stedet have landbrugets udviklingsskema som bærende struktur. Til de centrale momenter i denne udvikling kunne da med fordel tilknyttes de sociale og kulturelle momenter, der på det givne tidspunkt havde størst aktualitet.

Den overordnede opgave, den gode lokalhistoriker ifølge Hvidtfeldt skulle løse, var først og fremmest den at bistå den historiske videnskabsmand med at rejse den store danmarkshistoriske bygning. Desuden skulle de lokalhistoriske resultater helst kunne anvendes i skoleundervisningen. Endelig skulle sognehistorien gerne kunne gøre sine læsere kloge på menneskelivets vilkår til alle tider og gøre dem fortrolige med dansk kultur i dens forskellige former.

Det er bemærkelsesværdigt, at Hvidtfeldt stiller større faglige krav til byhistorikeren end til sognehistorikeren. Da byen er langt snævrere forbundet med den store verden end sognet ved verdens ende, må byhistorikeren ikke alene arbejde langt mere fagligt specialiseret end sin kollega førstelæreren, men også sammenligne historien om sin by med andre byers udvikling.[57]

Ikke uventet tildeles afsnittet om indsamling af materiale næsten 50 sider i Hvidtfeldts indledning mod de beskedne 33 sider, der ofres på den principielle diskussion om historie over for lokalhistorie. Afsnit III om bearbejdelse og fremstilling tildeles godt 20 sider, mens trykning og offentliggørelse får 16 sider. Til slut kommer leksikonafsnittet, uden sammenligning bogens værdifuldeste afsnit.

Arven efter Johan Hvidtfeldt

Som tidligere noteret virkede Hvidtfeldt som DHF's formand i tiden 1950-66, hvorefter han afløstes af daværende museumsinspektør ved Nationalmuseet Olaf Olsen, Albert Olsens søn. Året efter gik de lokalhistoriske foreninger ud af DHF, og dannede deres egen landsforening Sammenslutningen af lokalhistoriske Foreninger (SLF), nu Dansk lokalhistorisk Forening (DLF) og fulgte dermed det eksempel, lokalarkiverne havde givet i 1949 ved at oprette Sammenslutningen af Lokalarkiver, SLA.

Hvidtfeldt var i 1950'erne og 1960'erne ubestridt den ledende kraft i arkivverdenen, og hans status kronedes i 1963 med udnævnelsen til rigsarkivar. Desuden var han engageret i så mange publicerings- og formidlingsaktiviteter, at det er fuldstændig ubegribeligt, hvordan han kunne få tid til det alt sammen. Man fornemmer også hans engagement i redaktionen af *Fortid og Nutid*, idet emnevalget i tidsskriftet i hans periode i høj grad afspejler hans vidtfavnende interesser. Det gælder således kontakten til Sydslesvig og til de skånske landsdele, og det gælder interessen for modstandsbevægelsens arkiver. Desuden udvidede DHF sin virksomhed på publiceringsområdet og optrådte efterhånden som eget forlag.

Med Hvidtfeldt på formandssædet var der ikke større baggrund for at åbne principielle debatter om lokalhistoriens fremtid. Han fyldte stolen godt ud både i konkret og overført betydning og symboliserede i sin person den tætte alliance mellem arkivernes verden og den folkelige historievirksomhed, han om nogen havde æren for at have sammensvejset.

Efter hans opfattelse begyndte og endte historien om den danske lokalhistorie ved arkivet. Derinde lå materialet, og derinde fandtes de fagfolk, som kunne bistå de professionelle og folkelige historikere i deres arbejde på at skrive danmarkshistorien indefra og udefter. Denne alliance gav naturligvis arkivverdenen en folkelig og politisk opbakning, som i givet fald kun-

Fig. 6. Den 21. april 1971 indviedes Lokalhistorisk Afdeling på Landsarkivet for Sjælland. På billedet ses nogle af de centrale personer bag afdelingens oprettelse. F.v. Albert Olsens enke, Agnete Olsen, rek-

ne vise sig at være særdeles værdifuld. Omvendt skulle alliancen kunne give en vis sikkerhed for, at den arkivbaserede historieskrivning inden for lokalhistorien fik et sikkert, empirisk grundlag for sin virksomhed.

Der kan imidlertid ikke herske tvivl om, at der efter Hvidtfeldts opfattelse savnedes en slags overbygning til det lokalhistoriske skolingsarbejde, et lokalhistorisk institut efter Albert Olsens model. Denne konklusion nåede også en kendt lokalhistoriker fra Randers, overlærer Ole Warthoe-Hansen, frem til, da han efter Hvidtfeldts afgang som DHF's formand blev bedt om at give sit bud på en lokalhistorisk status.[58] Essensen heraf var helt klart, at der savnedes et lokalhistorisk institut.

Den tvedelte lokalhistorie

Fik den arkivbaserede, lokalhistoriske verden med Johan Hvidtfeldt da sine ønsker om et særligt institut opfyldt? I en vis forstand kan spørgsmålet besvares bekræftende. Den 21. april 1971 indviedes en lokalhistorisk afdeling under Historisk Institut, Københavns Universitet, og blandt de indbudte gæster sås ikke overraskende

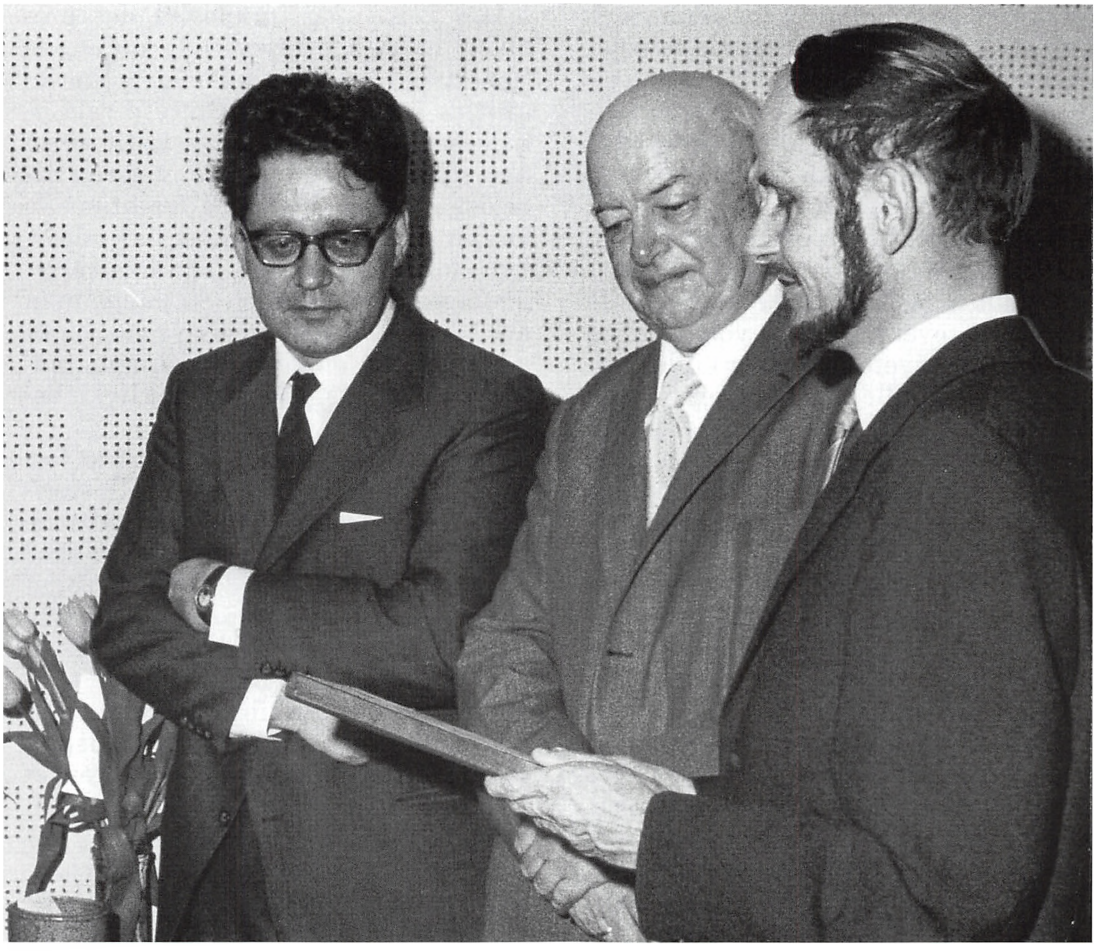

tor Mogens Fog, DHF's formand Olaf Olsen, professor Jens Erik Skydsgaard, rigsarkivar Johan Hvidtfeldt og afdelingens leder, lektor Knud Prange (Foto: Hakon Nielson, Scanpix Nordfoto).

flere medlemmer af Albert Olsens familie.[59] Forbindelsen bagud skulle knyttes fast.

Det er da værd at bemærke, at afdelingen økonomisk som administrativt hørte ind under Københavns Universitet, men havde forretningsadresse på Landsarkivet for Sjælland. Der lå jo det materiale, lokalhistorien byggede på. Det er fristende at antage, at Hvidtfeldt gerne så arkivverdenen selv tage sig af de overordnede lærdomsproblemer, ja måske på længere sigt optræde som en slags højere læreanstalt. Historien om Lokalhistorisk Afdeling skal ikke skrives her, men det er næppe forkert at hævde, at virksomheden på det principielle plan har taget sit udgangspunkt i Johan Hvidtfeldts grundlæggende synspunkter. Analysearbejdet har altid haft et empirisk bestemt udgangspunkt i et primært kildemateriale. Døren til arkivet har altid stået åben.

Som det er søgt vist i en artikel om dansk lokalhistorie i mands minde, fik historikerverdenens let forsinkede udgave af 1968'ernes ungdomsoprør imidlertid den virkning, at det såkaldt materialestyrede historiesyn kom i miskredit blandt unge og yngre historikere, som oftest af marxistisk observans. Det skal uden videre medgives, at det

ofte er et opslidende og møjsommeligt arbejde år ind og år ud at sidde bøjet over et svært tilgængeligt kildemateriale, hvis dybere mening ikke uden videre lader sig afkode. Det kan da føles langt mere tillokkende og intellektuelt tilfredsstillende at give sig i kast med historisk-teoretiske overvejelser om historieforløbets rette tydning.

Vi kan naturligvis ikke undvære de teoretiske overvejelser i vort fag, og det er også givet, at mange kildekritiske analyser ville have vundet ikke så lidt ved at have været fastere styret af forudgående overvejelser om sagsforholdets rent abstrakte sammenhænge og om de mange kombinationsmuligheder, materialet rummer. Det gælder også lokalhistorien, især når man vil studere længere udviklingsforløb eller se på samspillet mellem forskellige beboergrupper, det være sig socialt, økonomisk eller kulturelt.

Igennem 1970'erne og 1980'erne søgte mange historikere af det yngre slægtled at få knæsat den opfattelse, at den folkelige historieskrivning, sådan som den hidtil var praktiseret, ikke kunne honorere de krav, man måtte stille til en videnskabelig arbejdsmetode. Dermed gentog de – som regel uden selv at vide det – den kritik, der gentagne gange siden det folkelige historiegennembrud i begyndelsen af dette århundrede har været rettet mod amatørhistorikerne.

Kritikken har ofte været berettiget, hvis man vel at mærke opfatter den folkelige historikervirksomhed som en del af den historiske arbejdsmark i almindelighed. Møder man frem med resultater, der påberåbes almindelig gyldighed for historieforløbet, må resultatet naturligvis bedømmes ud fra almene, faglige normer. Det er da glædeligt, at mange af de fagligt uddannede historikere og andre fagfolk, der er blevet ansat ved lokalarkiver o.l., nu har påtaget sig den opgave at søge det folkelige historiearbejde fagliggjort.

Her rejser sig imidlertid det problem, at den overleverede organisationsstruktur for det folkelige historiearbejde ikke ligefrem opmuntrer de lokale konsulenter og ildsjæle til at gå nye veje i deres forsøg på at forny arbejdsgangen indefra. De traditionelle forenings- og arkivgrænser har naturligt nok deres rod i administrativt fastlagte lokalområder. Så længe man arbejder så at sige med ryggen vendt ud mod den omgivende verden, indsnævres det faglige perspektiv i betænkelig grad.

Kunne man da ikke prøve på at forny arbejdsgangen for det lokalhistoriske arbejde ved at definere opgaverne rent fagligt i stedet for geografisk? Hvis man vil være medarbejder på det aldrig afsluttede danmarkshistoriske projekt, danske historikere har arbejdet på i mere end 150 år, bliver man nødt til at leve op til de krav, der her stilles om videnskabelige arbejdsprocedurer. Der kunne da etableres et netværk af arbejdssteder, hvor man søgte at placere stedets historie i forhold til en række overordnede strukturer og sammenhænge.

I en dansk historisk-liberal sammenhæng har vi ingen tradition for at koordinere endsige søge det lokalhistoriske arbejde styret ovenfra. Heldigvis vil de fleste nok umiddelbart sige. Ikke desto mindre er der gennem hundrede år opbygget en organisatorisk ramme omkring det lokalhistoriske arbejde, hvor indsamling og bearbejdning af kildematerialet og en dertil svarende opbygning af arkivsystemet har været det fælles, sammenbindende element.

Kunne man da uden at slå denne yderst værdifulde ramme i stykker ikke prøve på at gå ind i et koordineret netværksarbejde, hvor udgangspunktet ikke var materialet i sig selv, men en bevidst bestræbelse på at arbejde fagligt forsvarligt i en større sammenhæng?

Det behøver ingen nærmere påvis-

ning, at dagligdagen i den lokalhistoriske virksomhed som oftest står i de helt individuelle projekters tegn. Folk sysler nu engang med de nære ting, med de sider af den historiske dagligdag, som umiddelbart betragtet lyder mest spændende og relevant. Og hvor ens lokal- og personkendskab rigtig kan komme til sin ret. Dette arbejde skal og vil naturligvis fortsætte. Måske kunne man dog give denne side af virksomheden den drejning, at det integreredes fastere i den oplysnings- og formidlingsvirksomhed, som må være en vigtig del af det lokalhistoriske arbejde. Ofte føles det ubilligt at forlange faghistoriske arbejdsnormer presset ned over et historisk udredningsarbejde, hvis primære sigte er at give læserne eller tilhørerne et indblik i de forhold og omstændigheder, som betingede vore forfædres liv og virksomhed det pågældende sted.

Der må efter min opfattelse etableres et fastere samarbejde mellem lokalhistoriske arkiver og foreninger og da med de respektive organisationer Sammenslutningen af Lokalarkiver og Dansk Lokalhistorisk Forening som koordinerende led. Målet kunne være en række netværkspunkter landet over, gerne kaldt lokalhistoriske centre, der prøver på at hægte arbejdet sammen i større områder end de enkelte primærkommuner eller endnu mindre områder. Egnshistorie eller regionalhistorie skulle gerne blive en integreret del af det lokalhistoriske arbejde. Og da vil lokalhistorie ikke længere være et arkivalsk anliggende, men et fælles tema for professionelle og folkelige historikere, for lokalarkiver og for lokalhistoriske foreninger.

Noter:

1. Nekrolog over A.V. Secher, Fortid og Nutid 2, 1919, s. 230.
2. Se beretningen om DHF's grundlæggelse, nedfældet af en af dens stiftere, pastor P. Severinsen, Kolding, Fortid og Nutid 10, 1934, s. 129ff.
3. Rigsarkivar Secher kunne ikke komme på tale som formand, da hans arrogante og aristokratiske facon forhindrede et fornuftigt samarbejde. Nationalmuseets lige så arrogante chef Sophus Müller forhindrede på sin side, at Nationalmuseets 2. afdeling fik DHF som en nyere tids »oldskriftsselskab«. (Knud Fabricius: Dansk Historisk Fællesforenings grundlæggelse, Fortid og Nutid 20, 1957-59, s. 361ff.)
4. S. Nygård: Jysk historisk-topografisk litteratur gennem halvhundrede år, Fortid og Nutid 1, 1914-16, s. 18ff.
5. Fortid og Nutid 2, 1919, s. 46ff.
6. Fortid og Nutid 1, 1914-16, s. 103ff.
7. Fortid og Nutid 3, 1921, s. 197.
8. Sst., s. 112ff. Knud Fabricius' karakteristik af amtssamfundene fremkom i hans mindeartikel i Fortid og Nutid 20, 1957-59, s. 361ff.
9. Fortid og Nutid 4, 1923, s. 200ff.
10. Som eksempel på sidstnævnte retning, se Axel Linvalds oversigtsartikel: Dansk Historieforskning gennem et halvt Aarhundrede, Fortid og Nutid 6-7, 1926-27, s. 199ff.
11. Det første hjemstavnskursus blev afholdt i Rønde på Djursland 4-8. august 1923 og omfattede så forskellige emner som indsamling af oplysninger om bønderbygninger som mag.art. Victor Hermansens foredrag om håndskrifter i Nationalmuseets 2. afdeling (Fortid og Nutid 5, 1924-25, s. 1ff.)
12. Hans studier over sognene Søllerød, Lyngby og Gentofte blev i 1938 udgivet i samleværket: Fra Nordsjællands Øresundskyst.
13. Eiler Nystrøm: Dansk Kulturhistorie, Nordisk tidskrift för vetenskap, konst och industri 1, 1923, s. 406ff.
14. Fortid og Nutid 6-7, 1926-29, s. 334ff.
15. Referat af DHF's årsmøde 8-10. juni 1928 i Sønderborg, Fortid og Nutid 7, 1928-29, s. 162ff.
16. Sst., s. 151ff.
17. C.V. Petersen m.fl.: Vejle Bys Historie (1327-1927), 1927, anmeldelse (ikke alt for rosende!) i Fortid og Nutid 7, 1928-29, s. 237.
18. Fortid og Nutid 9, 1931, s. 21ff. Den pågældende sognehistorie var Chr. Søndergaard: Flade Sogns Historie, 1930.
19. Fortid og Nutid 9, 1932, s. 211ff.
20. Georg Nørregaard: Arkiver i private Virksomheder indenfor Haandværk og Industri, Fortid og Nutid 10, 1934, s. 152ff.
21. Anmeldelse af Karl Rasmussen: Sønderjylland 1920-35, Fortid og Nutid 11, 1935-36 s. 165ff.
22. Anmeldelse af Hans Jensen: Dansk Jordpolitik 1757-1919, I, 1936. Se herom en artikel om Fridlev Skrubbeltrangs forfatterskab af Erik Helmer Pedersen i Bol og By 1999:2, s.

8ff.: Arven efter Fridlev Skrubbeltrang. Et bidrag til vor landbohistoriske debat.
23. Anmeldelse af Vejle Amt, en Hjemstavnsbog, Fortid og Nutid 11, 1935-36, s. 55f.
24. Johan Hvidtfeldt: Fredericias Handel og Skibsfart i Aaret 1700, Vejle Amts Aarbøger 1937, s. 29ff. Samme: En Jøde i Ribe 1676, Årbog for Ribe amt 9, 1935-36, s. 110ff.
25. Fortid og Nutid 12, 1937-38, s. 232ff.
26. Knud Fabricius: Studiet af Danmarks Historie før og nu. Indledningsforedrag ved det lokalhistoriske studiekursus 1937, Fortid og Nutid 12, 1937-38, s. 145ff.
27. Fortid og Nutid 13, 1939-40, s. 1ff.
28. Studier i Præstemandtal 1677-87, sst., s. 157ff.
29. Knud Jessen: Naturforholdene og Mennesket i Danmarks Oldtid. Foredrag på DHF's årsmøde 22. oktober 1938, sst., s. 65ff.
30. Stavnsbaandslitteratur, sst., s. 32ff.
31. Svend Aakjær: Fly Gaarde, Skivebogen 1916, s. 28ff.
32. Svend Aakjær: Bosættelse og Bebyggelsesformer i Danmark i ældre Tid (Instituttet for sammenlignende kulturforskning (Oslo), Seria A, bd. XV. Bidrag til bondesamfundets historie). Anmeldelse sst., s. 101ff.
33. Henrik Larsen og Søren Alkærsig: Malt Herred, 1934, passim.
34. Sst., s. 101ff.
35. Anmeldelse af August F. Schmidt, (udg.): Danske Vider og Vedtægter eller gamle Landsbylove og Byskraaer V, 1938, sst., s. 47ff.
36. Anmeldelse af Anders Bugge og Sverre Steen (red.): Norsk kulturhistorie I-III, Oslo 1938-39, sst., s. 95ff.
37. Fortid og Nutid 14, 1939-41, s. 102f.
38. Gunnar Olsen: Byer og Byhistorie, sst., s. 216ff.
39. P. Eliassen: Kolding fra Middelalder til Nutid, 1910.
40. C. Klitgaard: Hjørring Bys Historie indtil det 19. Aarhundredes Midte, 1925 og samme: Skagen Bys Historie, 1928
41. J. Aldal: Holstebros Historie gennem Tiderne, 1939.
42. Svend Aakjær (red.): Viborg Købstads Historie I-IV, 1940-41.
43. Jens Clausen m.fl. (red.): Aarhus gennem Tiderne I-IV, 1939-41.
44. Johan Hvidtfeldt: Samarbejdet mellem Rigshistorikerne og Lokalhistorikerne, Fortid og Nutid 14, 1941-42, s. 14ff.
45. Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770, 1941.
46. Anmeldelse af Regnar Knudsen: Haandbog i Hjemstavnsforskning og Hjemstavnskultur, 1939, Fortid og Nutid 13, 1939-41, s. 107ff.
47. Fortid og Nutid 14, 1939-41, s. 120ff.
48. Sst., s. 252ff.
49. Albert Olsen: Lokalhistorie – Rigshistorie, Fortid og Nutid 15, 1943-44, s. 1ff. Det bemærkes i denne forbindelse, at Axel Steensberg den 21. maj 1942 var blevet valgt til formand for Historisk Samfund.
50. Om Albert Olsens forfatterskab, se: Hans Kryger Larsen: Merkantilismen i dansk historievidenskab 1890-1940. En historiografisk undersøgelse af Albert Olsens forfatterskab og hans placering i forskersamfundet, 1983, passim.
51. Om dets placering i den senere lokalhistoriske debat, se: Erik Helmer Pedersen: Dansk lokalhistorie i mands minde, Fortid og Nutid 1997:3, s. 155ff. Hvidtfeldt gav på et senere tidspunkt den oplysning, at han i et bestyrelsesmøde – på instituttet velsagtens – efter Albert Olsens død meget mod sin vilje havde været med til at begrave initiativet (Fortid og Nutid 20, 1957-59, s. 371ff., især s. 379).
52. Johan Hvidtfeldt (red.): Håndbog for danske lokalhistorikere, 1952-56, (fototeknisk genoptrykt 1970), indledningen.
53. Espern Jespersen: Lokalhistoriens sammenhæng med Danmarks- og Verdenshistorien, Fortid og Nutid, 17, 1947-48, s. 27ff. Den pågældende anmeldelse af Gunnar Olsen findes i Fortid og Nutid 15, 1943-44, s. 126ff.
54. H.K. Kristensen: Lokalhistoriske Problemer, Fortid og Nutid 17, 1947-48, s. 35ff.
55. Johan Hvidtfeldt: Amtssamfundenes økonomiske forhold, sst., s. 66ff.
56. C.O. Bøggild-Andersen: Nogle betragtninger over hjemstavnsforskning, Fortid og Nutid 18, 1949-52, s. 8ff.
57. Sst., s. 29ff.
58. Ole Warthoe-Hansen: Bidrag til en lokalhistorisk status, Fortid og Nutid 23, 1966-68, s. 99ff.
59. Erik Helmer Pedersen: Dansk lokalhistorie i mands minde, Fortid og Nutid 1997:3, s. 162f.

Debat

Kulturmiljøet – en tværfaglig erkendelsesproces

Peter Dragsbo

Fortid og Nutid september 2001, s. 227-229

I *Fortid og Nutids* martsnummer 2001 påpegede Per Grau Møller i artiklen Kulturmiljøregistrering behovet for et bredt og tværfagligt kulturmiljøbegreb, der på etnologisk vis også omfatter landskabet som led i menneskeligt liv. Det er denne udfordring etnologen og museumsinspektøren i Middelfart, Peter Dragsbo, tager op i dette indlæg.

Peter Dragsbo, f. 1948, mag.art. i europæisk etnologi, 1976-91 museumsinspektør ved Esbjerg Museum, fra 1991 museumsleder for Middelfart Museum. Har i mange år arbejdet med mange slags kulturmiljøer (købstæder, stationsbyer, forstæder, landsbyer og landbyggeskik mv.), og siden 1996 været formand/sekretær for Kulturmiljøråd Fyn.

I *Fortid og Nutid* 2001:1, s. 3-22 lagde Per Grau Møller, Kartografisk Dokumentationscenter, op til en meget tiltrængt faglig diskussion af kulturmiljøbegrebet ud fra spørgsmålet om behovene og strategierne for en registrering af de helheder og elementer i vores fælles omgivelser, som er relevante for kulturmiljøpolitikken. Denne diskussion har indtil nu stået i skyggen af arbejdet med dels at definere selve begrebet kulturmiljø, dels at argumentere og eksemplificere kulturmiljøinteresserne over for andre stærke interesser i den offentlige planlægning.

Per Grau Møller argumenterer med rette for, at man for at kunne operere med kulturmiljøet i en mere videnskabelig sammenhæng må hæve sig over de mange kulturmiljøelementer – prikkerne på kortet, eller som Per Grau Møller definerer det: *»de historiske punkter«* – og koncentrere sig om *»den kulturhistoriske helhed«*, dvs. de strukturer, hvori de enkelte elementer fungerer i et samspil. Her er hans bud, at nogle af de væsentligste grundstrukturer i kulturmiljøet kan defineres ud fra den bebyggelseshistoriske synsvinkel, sådan som den især er blevet udviklet i det fynske forskningsmiljø. Centralt i denne bebyggelseshistorie står bygd-begrebet, som er hentet fra 1930'ernes kulturgeografi (f.eks. Åke Campbell[1]), men også inspireret af det etnologiske økotype-begreb (jfr. bl.a. Stoklund 1997[2]). Med udgangspunkt i de store matrikler 1688/1844 har man prøvet at karakterisere alle landets sogne som slettebygd, skovbygd, hedebygd mm. – og da den helt aktuelle forskning synes at vise, at væsentlige dele af 1600-tallets landskabstyper kan føres tilbage til oldtiden, har vores opfattelse af landskabet hermed fået en meget væsentlig historisk dimension.

For Per Grau Møller består registreringen af de danske kulturmiljøer i at konkretisere denne kulturhistoriske bestemmelse på sogne- og ejerlavsniveau og hertil tilføje de bebyggelseselementer og lokale variationer i landskabsudnyttelsen, som er tilkommet i

tidens løb – primært gennem brug af alment forekommende kilder som hartkornstal, opdyrkningsprocenter, nyere kortmateriale, Trap: *Danmark* mv. – alt sammen med henblik på at *»finde det mest bevaringsværdige og typiske inden for hvert tema«* (landsbyer, hovedgårde, husmandskolonier osv.), dvs. *»de bedst bevarede helheder«*. Denne *»landskabsnære«* registreringsmetode er ifølge Per Grau Møller den mest forskningsprægede, fordi den er *»målrettet til formålet«* – og derfor kritiserer han bl.a. den mere søgende og udvælgende metode, som blev udviklet i Skov- og Naturstyrelsens projekt om Kulturhistorien i Planlægningen.

Lige så rigtigt det er at fremhæve det lange landskabshistoriske perspektiv som væsentligt i identifikationen af kulturmiljøer, lige så forkert er det at reducere kulturmiljøbegrebet til et spørgsmål om et begrænset antal bebyggelseshistoriske kortudsnit i det åbne land. Kulturmiljø er meget mere – det er alle de historiske og kulturhistoriske vidnesbyrd og spor i vores fælles fysiske omgivelser – både dem, som vi kan læse og forstå her og nu, og dem, der ligger som en kilde til fremtidig forståelse og viden – både dem, der erklæres bevaringsværdige her og nu i en faglig-politisk proces, og de andre. Det er korrekt, at helheden kommer før enkeltelementerne i en kvalificeret kulturmiljøregistrering. Men hvis man kun opererer med helheder, der kan afgrænses og kategoriseres – og her især fokuserer på *»de bedst bevarede«* – risikerer man netop at reducere kulturmiljøet til *»historiske punkter«*, samtidig med at man afskærer sig fra at erkende og beskrive væsentlige kulturmiljøsammenhænge.

For det første afskærer man sig fra de miljøer, hvor mange historiske lag er aflejret eller hvor de forskellige historiske og kulturhistoriske strukturer mødes, ofte i dramatiske og »uharmoniske« sammenstød. Det gælder naturligvis først og fremmest byerne, som endnu i høj grad mangler at få deres egne kulturmiljø-metoder. Her er der bl.a. – som påpeget på kulturmiljørådenes konference på Nyborg Slot 2000 – brug for at tænke i anderledes overordnede sammenhænge end f.eks. de umiddelbare helheder og arkitektoniske strukturer, som er blevet brugt i kommuneatlas-arbejdet. Men det gælder lige så vel det åbne land, hvor elementer fra mange historiske epoker kan gøre mødestedet til et særligt værdifuldt kulturmiljø.

For det andet afskærer man sig fra at erkende og beskrive de mange vigtige historiske og kulturhistoriske strukturer og sammenhænge, som går på kryds og tværs af ejerlavs- og sogneskel, by og land, landskaber og landsdele. Det kan dreje sig om et miljøelement, som ved udbredelse, hyppighed eller alder er karakteristisk for et område – f.eks. en type levende hegn, en digeform, en egnskarakteristisk gruppe fortidsminder osv. Eller det kan dreje sig om en egnstypisk gårdform eller byggeskik, som ofte kan karakterisere en egn langt stærkere end bebyggelsesstrukturen i sig selv. Elementer, som i de forskellige egne typisk vil være registreret enten af det lokale museum, hvis viden heldigvis ofte langtfra er »tilfældig«, men tværtimod har til opgave at vise kulturmiljøernes variation i tid og rum – eller som led i anden kulturhistorisk forskning.

Lad mig tage et eksempel: Øen Als rummer en variation af slette-, skov- og kystbygd samt en lang række landsbyer med en velbevaret gade- og vejstruktur. Det er interessant nok, men adskiller ikke Als markant fra andre områder i det østlige Sønderjylland. Derimod er bebyggelsens særpræg endnu i høj grad præget af en helt speciel bygnings- og havekultur. Den fremherskende gårdtype er en form, som er udviklet ud fra den ure-

gelmæssige, såkaldte »enlængede« slesvigske gård med en hovedlænge med stald og beboelse. Men samtidig er der på Als en variation af gårdformer, som afspejler et kulturgrænseområdes skiftevise påvirkninger fra nord og syd i form af både enlængede, trefløjede og firelængede anlæg. Og havekulturen har op til vore dage bl.a. været præget af, at der allerede i 1700-tallet var planteskoler, som skabte en tradition for brug af sjældne træer og buske (f.eks. var der graner i bondehaverne allerede omkr. 1840-50). At bevare eller bygge videre på disse elementer må i kulturmiljøsammenhæng være lige så væsentligt som at bevare nogle historiske bebyggelsesstrukturer.

For det tredje er det vigtigt hele tiden at huske på, at kulturmiljøet i land og by ikke blot er en ren fysisk og værdineutral størrelse. Det rumlige landskab indgår både konkret i menneskers dagligliv og brug – og immaterielt i menneskers forestillingsverden, som symboler og værdier (For nye etnologiske synspunkter på kulturmiljø og landskab se bl.a. Clausen,[3] Abildtrup Hansen,[4] og Venborg Pedersen[5]). I opregningen over de værdier, som kan tilskrives kulturmiljø, har man da også hele tiden ved siden af de mere faglige fortælleværdier opereret med en række mere etnologiske værdier som brugsværdi, oplevelsesværdi, symbolværdi, led i levende kultur osv.[6] Heraf følger naturligvis, at kulturmiljøet også er en arena, hvor forskellige brugsformer, interesser og symboltilskrivninger mødes.

Kulturmiljøbegrebet understreger i miljøpolitisk sammenhæng, at vores fælles omgivelser ikke blot er forskellige grader af natur, men i høj grad menneskeskabt. Men måske kan man alligevel i udviklingen af metoder og begreber lære lidt af biologien. F.eks. kunne man sammenligne bestemmelsen af bygd og bebyggelse med definitionen af biotoper – mens kulturmiljøets sammenhænge og vigtige elementer kunne sidestilles med den faktisk forekommende flora og fauna. I prioriteringen af naturmiljøet opererer biologerne både med truede biotoper, truede arter og truet diversitet. I kulturmiljødiskussionen kunne man så sidestille f.eks. den velbevarede regulerede fortelandsby med biotopen, den efterhånden sjældne sulekonstruktion i det vestfynske bindingsværk med f.eks. hasselmusen – og diversiteten i kulturmiljøet, dvs. variation, elementer og menneskeligt liv, med biodiversiteten. Beskrivelsen af diversiteten i kulturmiljøet kan kun ske kvalificeret i et tværfagligt samarbejde mellem en række fagtraditioner, som naturligvis alle skal skærpe deres analyse- og registreringsmetoder i kulturmiljøarbejdet.

Noter:

1. Åke Campbell: Skånska bygder under förra hälften av 1700-talet, 1928.
2. Bjarne Stoklund: Enkeltgårdslandskaber. Skov- og hedebygder, i: De kulturhistoriske interesser i landskabet, Skov- og Naturstyrelsen 1997.
3. Laura Tolnov Clausen: Kampen om Å-dalen. Upubl. speciale, Institut for Arkæologi og Etnologi, 2000.
4. Anne Mette Abildtrup Hansen: Menneske og landskab. Etnologiske synspunkter på kulturlandskabsdebatten set gennem Lollands Sønder Herred 1870-1905. Upublic. speciale, Institut for Arkæologi og Etnologi, 2001.
5. Mikkel Venborg Pedersen: Cultural Landscapes. Spatial Aspects of Power and Authority in the Duchy of Augustenborg, Ethnologia Europaea, 2001, s. .
6. Peter Dragsbo og Nina Fabricius: Kulturbevaring og dagligt liv, Statens Museumsnævn 1987.

Anmeldelser

Palle O. Christiansen: Kulturhistorie som opposition. Træk af forskellige fagtraditioner, Samleren, København 2000, 243 s., 248 kr.

Igennem de seneste 20 år er »den nye kulturhistorie«, historisk antropologi eller hvad man nu vælger at kalde den, for alvor vundet frem i lande som USA, Frankrig, England og Tyskland, hvor den i stigende grad fortrænger den ældre samfundsvidenskabeligt inspirerede og kvantitative socialhistorie til fordel for en mere klassisk, humanistisk, kvalitativ kulturhistorie. Det, der gør den ny i forhold til ældre tiders kulturhistorie, er ikke så meget dens emnevalg, som det er den eksplicitte teoretiske tilgang, der styrer de enkelte undersøgelser. I ældre tid betragtedes kulturhistorien oftest som noget kuriøst, der ikke behøvede at blive analyseret i sammenhæng med den politiske og økonomiske historie, men netop som noget, der stod ved siden af, og som så meget andet af den tids historieforskning var kulturhistorien heller ikke særlig teoretisk, men overvejende empirisk funderet. Under indtryk af den franske Annalesskoles pionérarbejder er der imidlertid siden 1950'erne blevet gjort grundigt op med den ateoretiske kulturhistorie til fordel for en ny og teoretisk funderet kulturhistorie.

Det er denne vestlige kulturhistoriske tradition, såvel den gamle som den nye, Palle O. Christiansen tager under kyndig behandling i den her foreliggende bog. Udgangspunktet er, som titlen antyder, at kulturhistorien altid er blevet skrevet i opposition til noget andet. For den gamle kulturhistoriske tradition – den som herhjemme f.eks. repræsenteres af Troels Troels-Lund – var det den da fremherskende nationale politiske historie, som man stod i opposition til. I slutningen af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet mente mange professionelle historikere nemlig, at rigtig historie var og blev politisk historie (der findes endnu folk, der mener sligt). Kulturhistorie var overflødigt og ligegyldigt, ja faktisk uværdigt at beskæftige sig med. Den nye kulturhistoriske tradition står imidlertid ikke i opposition til hverken politisk eller anden bindestregshistorie, men derimod til 1) den kvantificerende socialhistorie, som vandt frem i 1950'erne – også under indtryk af Annalesskolens mangefacetterede forskning – og som har præget den vesteuropæiske socialhistorie frem til vore dage, og 2) den del af den socialhistoriske tradition, som ret naivt har antaget, at fortiden er direkte tilgængelig for nutiden gennem en læsning af kilderne. Særligt den retning, som går under betegnelsen *New cultural history* er fortaler for, at der eksisterer et sprogligt filter imellem os og fortiden, som ikke uden videre lader sig afkode. Her må en grundig og dybdeborende analyse til.

Foruden den oppositionelle synsvinkel er det forfatterens særlige pointe, at der faktisk ikke er nogen direkte kontinuitet mellem de gamle og de nye kulturhistorikere. Traditionen fra »de gamle« uddøde med dem, og blev ikke taget op af en yngre generation. Og de historikere med kulturhistoriske interesser, som senere dukkede op, hentede ikke deres inspiration herfra, men derimod fra nabofag som antropologi og sociologi.

Imellem de mere ekstreme yderzoner af kulturhistorien befinder sig en række andre kulturhistoriske traditioner – i Frankrig særligt Annalesskolen repræsenteret af Fernand Braudel og hans elever, og i Danmark f.eks. en overset og »glemt« historiker som Georg Hansen, der, hvis han havde fået de rette »vækstbetingelser«, måske kunne have været blevet en af de helt store kulturhistorikere i det 20. århundrede. I England har man *History from below*, i Tyskland *Alltagsgeschichte / Historiches Anthropologi*, i Italien mikrohistorie og i USA den nævnte *New cultural history.*

Men hvad er det for en slags historie, som disse betegnelser står for – og hvad er lighederne og forskellene imellem dem? Det er dette, som Palle O. Christiansen har sat sig for at indvie danske læsere i. Vi har på dansk ikke tidligere kunnet læse om den nye kulturhistories mange retninger og indfaldsvinkler, ja de færreste herhjemme har vel overhovedet hørt om den, og det er heri, at bogens store fortjeneste ligger. Kyndigt og autoritativt guider Christiansen læseren rundt mellem de forskellige genrer, omtaler og beskriver kort en række af hovedværkerne og hovednavnene på de forskellige områder, og sætter de enkelte forfattere og deres værker i relation til hinanden. Det kan netop kun blive til omtale af enkelte forfattere og værker, men disse kan så forhåbentlig vække til yderligere interesse hos læseren, der på baggrund af bogen selv kan søge videre ud i det nye, kulturhistoriske univers.

Bogen er opdelt i fem kapitler, hvoraf det første introducerer os til de store skikkelser i den ældre kulturhistorie: folk som Burckhardt, Lamprecht, Huizinga m.fl. Dernæst fokuseres i kapitel 2 på den tyske historievidenskab, hvor der i slutningen af det 19. århundrede blev udkæmpet nogle drabelige slag mellem den politiske og den kulturelle histories fortalere og bagtalere. Mellem fortalerne var bl.a. vor egen Troels Troels-Lund, som ragede alvorligt uklar med den tyske historiker Dietrich Schäfer. I ka-

pitel 3 beskrives derefter den danske kulturhistoriske tradition med udgangspunkt i Troels-Lund, Johannes Steenstrup, Valdemar Vedel, Vilhelm Grønbech, Hugo Matthiessen og Georg Hansen. Disse forskeres arbejder sættes i relief og deres betydning underkastes en historiografisk analyse.

I kapitel 4 vender Christiansen tilbage til det internationale udblik og introducerer os for begrebet »Historisk antropologi«, og denne retnings inspirationskilder i den amerikanske antropologi og den franske mentalitetshistorie (der jo, vel at mærke, var delvis inspireret af antropologen Henri Levy-Bruhl). I kapitlet omtales bl.a. den amerikanske antropolog Clifford Geertz, der qua sin banebrydende forskning i 1960'erne og 1970'erne om nogen blev faderen til hele den nye kulturhistoriske genre, og vi præsenteres også for folk som Emmanuel Le Roy Ladurie (forfatteren til *Montaillou*) og Natalie Zemon Davis (forfatteren til *The return of Martin Guerre*).

I kapitel 5 gives der introduktioner til den tyske og italienske mikrohistorie, den franske og amerikanske kulturhistorie og der sluttes af med den litterære historicisme, som den kommer til udtryk hos Michel Foucault og amerikaneren Stephen Greenbladt m.fl. Slutteligt rundes bogen af med en epilog, hvori Christiansen causerer over kulturhistoriens betydning, og hvad det er den kan, som andre retninger og metodiske tilgange ikke kan. I epilogen træder forfatteren for alvor i karakter og løfter sløret for, hvor han selv står i den historieteoretiske debat. Dette gør han f.eks. på s. 214, hvor han gør sig til talsmand for det synspunkt, at dele af fortiden ganske enkelt ikke kan begribes med udgangspunkt i moderne fagbegreber, men snarere skal sanses og fornemmes med følelserne på samme måde, som musik kan formidle et budskab uden brug af ord: *»Vi ved alle, at billedkunst, myter og musik kan give os indsigter, som det er næsten umuligt at nærme sig gennem det mere prosaiske fagsprog. Derfor er det så meget mere nødvendigt at være åben over for, at det måske netop er tekstens poetiske kvaliteter, der kan få i det mindste dele af de fortidige sandheder frem«.* Og derfor er formen af mindst lige så stor betydning som indholdet. Det, Christiansen her taler om, er hvad vi kunne kalde fornemmelsen eller den poetiske erkendelse, og den har forbindelse med den form for viden, man kan opnå ved at kende et stort kildemateriale til bunds. Man får her ofte en række erkendelser – eller rettere – fornemmelser af erkendelse, som man imidlertid ikke er i stand til at dokumentere på traditionel vis, og som man derfor heller ikke er i stand til at beskrive inden for det gængse historiesyn. Men denne erkendelse kan formidles videre til læseren via et særligt brug af sproget – det poetiske.

Det er en læseværdig og interessant bog, som Palle Christiansen her har begået. Først og fremmest fordi den på relativt få sider, kort og præcist, introducerer læseren for de vigtigste positioner inden for den nye kulturhistorie, og selvom man altid kan indvende noget imod valget af de enkelte forfattere og udeladelsen af andre, ændrer det ikke ved, at dette her simpelthen er BOGEN om emnet på dansk. Og det ikke blot fordi, det faktisk er den eneste bog, der eksisterer om dette tema, men simpelthen fordi den er god, og fordi forfatteren har et væsentligt budskab til de kommende generationer af historikere.

Peter Henningsen

Jens Anker Jørgensen, Henrik Madsen og Brian Patrick McGuire (red.): Fjernt fra menneskers færden. Sider af Esrum Klosters 850-årige historie, C.A. Reitzel, København 2000, 188 s., 225 kr.

Åbningen af Esrum Kloster som nordsjællandsk kulturcenter i 1997 har affødt stor interesse for klostrets historie, ikke mindst understøttet af de udstillinger om klostre og klosterkultur, der i mellemtiden er blevet afholdt på stedet. Det er også som en videreførelse af *Bogen om Esrum Kloster* fra 1997, at denne samling af bidrag til klostrets og klostervæsenets historie skal ses.

Bogens struktur er bygget således op, at bidragene starter med omtalen af de moderne tiltag – restaurationen af de tilbageværende klosterbygninger – og herefter bevæger man sig tilbage i historien for at slutte med cistercienserordenens allerførste tid, før grundlæggelsen af Esrum som cistercienserkloster. Samtidig er bidragene brikker til en mosaik omkring klostrets vidtspændende historie; arkitektens overvejelser om restaureringen, brugen af klostret som flygtningelejr for lettiske flygtninge efter 2. Verdenskrig, klosterhaven, om klostre som stutterier, om cisterciensisk ikonografi, en oversættelse af et af den hellige Bernhards breve – for blot at nævne nogle af emnerne.

Der skal ikke her kommes ind på de enkelte artikler. Mange af dem er god læsning og giver spændende vinkler for den, der vil vide mere efter at have besøgt bygningerne. Andre spreder blikket ud over Europa og kan give ny viden om den orden, som besad klostret med dets jordtilliggender i dets storhedstid. Atter andre giver os ny viden om de funktioner, som klostret fik efter Reformationen.

Enkelte steder kan fortælleglæden gå ud over fagligheden. Hippologen burde måske have haft lidt hjælp fra redaktionens faghistorikere til at undgå at tale om storhertuger af Sachsen i 12. århundrede, eller til at forstå, at det faktum, at

Esrum havde datterklostre i Venden ikke involverede nogen egentlig dansk overhøjhed over disse klostre. Hans artikel om cistercienserklostrenes hesteopdræt er spændende, men der skal ikke gøres forskel på den kapitalistiske udnyttelse af stutterivirksomheden i Danmark og Tyskland ved at proklamere, at Esrums datterklostre hurtigt blev til firmaet *Zur grauen Kutte*. Nogle kedelige anslag af nationalchauvinisme kunne være undgået. Redaktionen burde nok også have fanget en noget usikker henvisning i Trine Tving Jensen og Tanja Maj Kristensens artikel om kalkmalerierne fra 1600-tallets første halvdel. I denne redigerede version af deres afgangsopgave har nogen glemt, at der ikke er en litteraturliste, så note 1, »*J. B. Løffler: op. Cit., s. 3.*« virker noget uformidlet.

Disse bemærkninger skal imidlertid ikke overskygge, at vort kendskab til Esrum Kloster og cistercienserordenen er blevet rigere med denne bog. Vi får interessante indblik i brugen af klostret i tiden efter Reformationen, og paralleller til vor egen tid findes mange steder: Historien om, hvordan de gamle 1500-tals dekorerede loftsbjælker i den store sal forsvandt, uden at Nationalmuseets embedsmænd opdagede det, da klostret under Besættelsen blev indrettet til opmagasinering af rigets bibliofile, arkivalske og museale klenodier, er som skabt til at pege fingre af den måde, som forvaltningen af den kulturhistoriske arv i kongeriget til tider hovedløst forløber. Historien om de lettiske flygtninge, der i deres isolation brygger øl – og lejrledelsens lyseslukkende virksomhed, da man opdager initiativet og hælder det færdige produkt i kloakken – er som taget ud af en håndbog i flygtningeadministration. Kombinationen af artikler, der beskæftiger sig med sider af husets restauration og bygningsmæssige udvikling, med de aktiviteter, der er foregået i og omkring huset og med den idemæssige baggrund for husets eksistens, gør, at læsningen af denne bog bliver let og behagelig.

Karsten Gabrielsen

Hakon Lund: Danmarks Havekunst indtil 1800, bd. 1, Arkitektens Forlag, København 2000, 1200 (alle 3 bd.) 1530 kr. for alle 3 bd. (sælges kun samlet), og
Helle Ravn: Havetid. Den almindelige danske have – kulturhistorisk set, Langelands Museum, Rudkøbing 2000, 163 s., 195 kr.

Havekulturens historie er rigtig sat på dagsordenen for tiden, og to af de nyligt udkomne bøger tager udgangspunkt i hver sin ende af dette store emne. Det fremgår tydeligt af bogtitlerne, at vi har at gøre med to forskellige fagtraditioner: *Danmarks Havekunst* er skrevet af kunsthistorikeren dr.phil. Hakon Lund, mens *Havetid* med undertitlen *Den almindelige danske have* er skrevet af etnologen, museumsinspektør på Langelands Museum Helle Ravn.

Danmarks Havekunst er et pragtværk, der vil komme til at bestå af 3 bind, der dækker havekunstens udvikling i Danmark fra midten af forrige årtusind og til i dag. I dette første bind beskæftiger Hakon Lund sig med den tidlige havekunst, de ældste kilder og deres fortolkningsmuligheder frem til overgangen til den romantiske have. Værket er kronologisk opbygget, men kronologien brydes af store og grundige kapitler om private haver og enkelte havearkitekter som Johan Cornelius Krieger, Nicolas-Henri Jardin og Johannes Wiedewelt. Det er en stor opgave, Hakon Lund har påtaget sig, og der er da heller ingen tvivl om, at hans arbejde med havekunstens historie i en menneskealder gør ham til en særdeles kyndig fører rundt i havelandet. Han understreger, at det netop er havekunst og ikke havebrugets historie, ej heller planternes liv eller botanik, der er hovedsagen. Bogen er blevet en guldgrube af anlægsplaner, tegninger og dejlige fotos samt en informativ præsentation af de store haver og parkers historie i Danmark.

Hakon Lund skriver i et herligt levende sprog fx i indledningen om havefesten i Frederiksberg Have i anledning af Caroline Mathildes fødselsdag 1769 – det *var »hende der havde Struensee som sengekammerat«*. Og kunsthistorikerens personlige vurderinger kommer også tydeligt frem ved andre lejligheder. Der bliver ikke lagt fingre imellem, når han skriver om planen over Løvenborgs Slotshave anlagt i 1750'erne af gartneren Johan Georg Scherg: *»hans klippeteknik har været formidabel. Med sine rappe fingre har han fået uglet haven ud som et mindre pænt fruentimmer, der vækker opsigt på et nobelt sted, sjuskeriet skinner igennem, planen er talentløs«* (s. 246). Meget bedre står det ikke til ved andre parker – der tales om stilløshed (s. 33), og at Vemmetoftes have har ikke udmærket sig for sin tid (s.109). Denne karaktergivning kan man studse lidt over som kulturhistoriker, eftersom det trods alt må være af stor betydning at kunne komme tæt på de enkelte havers historie og funktion uanset deres kunstneriske kvaliteter. Men klar tale kan også være forfriskende, og bogen er interessant læsning og rummer et væld af oplysninger, som enhver haveinteresseret vil elske at fordybe sig i. Bogen er forsynet med litteraturliste, sted- og navneregister

Helle Ravns ærinde er et ganske andet. Hun beskæftiger sig som kulturhistoriker med den almindelige danske have – et begreb som desværre ikke bliver defineret nærmere. Men som det nævnes i indledningen: Der hører haver til

60% af danske boliger – så der er nok at tage fat på. Bogen er på mange måder et pionerarbejde, og den rummer mange fine iagttagelser og overvejelser og et interessant billedmateriale, der ikke hidtil har været publiceret. Bogen indledes med en historisk oversigt over havens udviklingen gennem 300 år. Disse afsnit giver overblik, men når der skal fortælles havehistorie gennem 300 år på ca. 40 sider bliver det naturligvis stærkt forenklet, når det sker i 4 tidsbilleder af en fiktiv gårds have. Faren er bl.a., at historien ikke bliver differentieret i forhold til regionale variationer.

Helle Ravns tese er, at der endnu den dag i dag findes 2 danske havetyper: den borgerlige have og bondehaven, omend det næppe er i rene former. Andre begreber som pyntelighed og nytteværdi gøres også til genstand for diskussion, men Helle Ravn vender desværre ikke tilbage til dem i et mere konkluderende afsnit.

I andre kapitler er der sat fokus på forandringer i haven: kulturelle, funktionelle og plantemæssige – og forholdet mellem hus og have. Særligt interessant finder jeg analysen af haven som ramme for kontakt til andre mennesker (informelt og formelt) og kapitlet om havens og familiens livscyklus – nogle af de klassiske etnologiske arbejdsfelter.

Flere af haverne kunne fortjene at blive analyseret mere uddybende fx. C.W. Suhrs arbejde eller en enkelt veldokumenteret husmandshave. Det kunne have givet anledning til en demonstration af de tidligere nævnte begreber i en empirisk praksis. Men Helle Ravn har meget på hjerte (også bevaringen af haver som kulturarv) og det er forståeligt, at det kan være svært at vælge. Bogen indeholder desuden engelsk summary, oversigt over litteratur og upubliceret materiale samt fotoliste.

Danmarks Havekunst og *Havetid* er to bøger om haver i historisk perspektiv af vidt forskellig karakter, størrelse, udstyr og fagligt udgangspunkt. Man kan glæde sig over den frodighed i studiet af havekultur som bøgerne er udtryk for. Og håbe at der vil følge debat og mange undersøgelser efter disse to bøger.

Lene Floris

Lone Liljefalk, Carsten Porskrog Rasmussen og Alan Havsteen-Mikkelsen: Hertugens Søbygård – bygningshistorie, drift og restaurering, Ærø Museum, Marstal 2000, 45 s., 98 kr.

Danske slotte og herregårde er godt stof, hvad den stadige strøm af herregårdslitteratur til den brede, kulturhistorisk interesserede læserskare vidner om. Men der er oftest tale om en meget ensidig fokusering på cremen af de største herregårde med de arkitekturhistorisk mest interessante bygningsanlæg. Derimod er der langt mellem bøgerne om de mange mere anonyme anlæg rundt om i landet.

Hertugens Søbygård – bygningshistorie, drift og restaurering udgivet af Ærø Museum, er en markant undtagelse fra denne tendens. Som den ene af bogens tre forfattere skriver om anlægget: *»I de sidste mere end 200 år har Søbygård kun adskilt sig fra øens andre bondegårde ved bygningerne og især det markante dobbeltvoldsted, de står på, og som har været den synlige påmindelse om gårdens historie (...) Voldstedet har derfor i rigt mål opfyldt det formål 1500-tallets voldgrave havde: ikke at holde fjenden ude, men at fortælle den forbipasserende, at dette er en herregård!«*. Her er der med rette tale om et anlæg i »mellemklasse«.

Bogen består af tre artikler. I »Søbygårdanlægget – en bygningshistorisk undersøgelse« giver historiker Lone Liljefalk en indgående redegørelse for Søbygårds bygningshistorie, som hun meget præcist har sammenfattet i de sidste 12 linier, hvor trådene trækkes fra hertugtidens prestige- og produktionsanlæg med voldgrav og borgbanker (ca. 1580-1729) over krongodstiden, hvor prestigen blev skåret bort, så huset fremtrådte som en beskeden embedsbolig (1729-1784) og godt hundrede år som nyskabt borgerhus (1784-1876) til gården blev bolig for en gårdmandsslægt, der ved begyndelsen af det 20. århundrede fandt huset for upraktisk og flyttede ud. Det foreløbig sidste nye liv har Søbygård fået som museumshus og ramme for øens kulturliv.

Herefter tager lektor Carsten Porskrog Rasmussen over i artiklen »Søbygård herregård og gods 1571-1772« med en kompetent skildring af godsdriften og godsøkonomien fra herregården blev skabt af hertug Hans den Yngre ved nedlæggelsen af fire gårde omkr. 1580 og frem til nedlæggelsen af hovedgården i 1771-72, som den sidste hovedgård på øen. Endelig afslutter arkitekt Alan Havsteen-Mikkelsen med artiklen »Restaureringen og Slottet og stensætningen« om restaureringsarbejdet med Søbygård siden begyndelsen af 1980'erne.

Alle tre artikler er velskrevne og layouten læsevenlig. Bogen er overdådigt illustreret med såvel farve som sort/hvide billeder af Søbygård fra alle vinkler måske lige med undtagelse fra luften, hvor der mangler et billede, der viser hele anlægget. Der er her grund til at fremhæve de mange smukke billeder i bogen, som desværre står lidt i modsætning til den kontrastfattige og flade sort/hvide gengivelse på forsiden af Søbygårds bygherre hertug Hans den Yngre.

Emnemæssigt har Lone Liljefalk og Alan Havsteen-Mikkelsens artikler meget tætte berøringsflader, hvad der desværre har ført til

overlapninger. Ikke mindst kommer dette frem i det centrale citat fra tilstandsbeskrivelsen af Søbygård fra 1633, der først citeres på tysk i Lone Liljefalks artikel (s. 9f) og siden i dansk oversættelse i Alan Havsteen-Mikkelsens artikel med en henvisning til originalteksten i Lone Liljefalks artikel. Her burde redaktøren nok have grebet ind og fjernet den tyske originaltekst og bevaret den dansk oversættelse af hensyn til bogens ikke-tyskkyndige læsere. Det andet sted, hvor de tætte grænseflader træder frem, er i vurderingen af slottets teknisk enestående hvælvkonstruktion og stensætning fra slutningen af 1500-tallet, som Alan Havsteen-Mikkelsen med henvisning til ingeniør Sørensens analyse tillægger hollænderen Simon Stevin (s. 44), mens Lone Liljefalk meget håndfast afviser, at der kan sættes navn på dette professionelle stykke ingeniørarbejde. Bortset fra, at vi på den sparsomme plads får omtalt og vurderet den samme bygningstekniske detalje to steder i bogen, så bliver den mindre faste i troen her overladt til selv at afgøre, hvor loddet skal lægges i den bygningshistoriske strid.

Selv om bogen er skrevet af faghistorikere, der ikke ejer ærøboernes ganske særlige kærlighed til »Slottet«, så er *Hertugens Søbygård* blevet en smuk publikation, der ikke alene fortjener en læserskare på Ærø, men også hos bygnings- og godshistorisk interesserede uden for øen.

Kim Furdal

Hanne Raabyemagle: Christian VII's Palæ, Amalienborg I-II, Christian Ejlers Forlag, København 1999, 628 s., 1200 kr.

Christian VII's Palæ på Amalienborg er af arkitekturskribenten Steen Eiler Rasmussen blevet kaldt et af verdens mest fuldendte arkitekturværker. Det er dette det allerprægtigste af de fire palæer, der tilsammen indgår i pladsanlægget omkring J.F.J. Salys rytterstatue af Frederik V, som behandles i kunsthistorikeren Hanne Raabyemagles storværk, den hidtil mest omfattende kunsthistoriske undersøgelse af palæet.

Palæet blev opført i midten af 1700-årene for landets mægtigste mand, overhofmarskal A.G. Moltke, den eneste af Amalienborgs fire bygherrer der også formåede at få arkitekten Nicolai Eigtved til at stå for interiørerne. Moltkes ambitioner, kunstneriske smag og økonomiske formåen gjorde indretningen af palæet så fyrstelig, at det blev rigets fornemste privatbolig. Kort tid efter dets indvielse i 1754 døde Eigtved, men Moltke fortsatte med enkelte banebrydende nyindretninger, skabt af tidens førende kunstnere, først N.H. Jardin, siden C.F. Harsdorff. Det første af de to store bind, som udgør tyngdepunktet i værket, behandler bygherren A. G. Moltkes epoke i 1700-tallet, det andet bind omhandler palæet som kongebolig, idet det, efter Christiansborg Slots brand i 1794, to år efter Moltkes død, blev købt af Christian VII til residens.

Ole Feldbæk har skrevet et indledende afsnit, der fortæller om manden Adam Gottlob Moltke og hans levnedsløb fra læreårene i amtmandsboligen på det landlige Møn, magtens år ved Frederik V's hof som monarkiets mægtigste mand og de sidste års politiske eksil frem til hans død på Bregentved 1792. Det giver et godt overblik over denne mangefacetterede og begavede personlighed, som hjælper læseren godt på vej. Herefter kommer en omfattende og detaljeret gennemgang af palæets bygnings- og indretningshistorie i 1700-tallet. Vi følger det hele fra planlægningen af Frederiksstaden og byggeriets projektering, eksteriørets færdiggørelse 1752-53, facadearkitekturens opbygning og skulpturelle udsmykning med interessante arkitekturhistoriske linier bagud i tid og ud i Europa. Derefter præsenteres en dybtgående gennemgang af rummene, deres disposition og indretning. For at give et så fyldestgørende og levende indtryk som muligt af rummenes udseende hos Moltke har forfatteren ikke valgt en kronologisk gennemgang fra kunstner til kunstner eller fra stilperiode til stilperiode. Læseren føres i stedet på en rundgang i huset fra gemak til gemak. Her beskrives hvad der vides om indretningen, og de vigtigste ændringer i de enkelte rum diskuteres undervejs. Det er efter min mening en meget vellykket disposition, som underbygges af den funktionelle grafiske teksttilrettelæggelse, smukt udført af Mette og Eric Mourier så det er let at følge med på rundgangen.

Primært billedstof i form af originale bygnings- og interiørtegninger eller samtidige billedmæssige skildringer af palæets interiører er kun yderst mangelfuldt bevaret. For at kunne rekonstruere interiørerne har forfatteren derfor først og fremmest måttet basere sig på de skriftlige kilder, og hvor de flyder rigeligt har den kunst- og arkitekturhistoriske fortælling kunnet uddybes og sættes ind i bredere sammenhænge. F.eks. berettes indgående om den fornemme gave fra den franske konge Louis XV til Moltke, en serie på 6 tapeter med kinesiske motiver, *la tenture chinoise,* der blev skabt efter Francois Bouchers forlæg i vævede tapeter fra manufakturen i Beauvais. Den franske tapetgaves historie er baseret på korrespondance mellem den franske ambassadør i København og den franske udenrigsminister, så man får ikke

alene kunsthistoriske oplysninger om tapeterne men også et interessant indblik i diplomatiets snørklede gange i datidens europæiske magtspil, hvor indretningskunst og storpolitik kunne komme til at hænge sammen. Men Moltke havde naturligvis også samlinger af porcelæn, et naturaliekabinet med samlinger af konkylier, mineraler, zoologiske objekter, kunstkammergenstande og medaljer samt et stort bibliotek, der blev indrettet af Jardin i 1757. Her var der ikke alene bøger men også en stor og berømmet samling af tegninger og kobberstik. Alt gennemgås minutiøst og er med til at uddybe vort indblik i en højtbegavet, internationalt orienteret og ambitiøs statsmands interesser i 1700-tallets ånd.

Det andet bind følger palæets liv som kongebolig frem til de seneste års restaurering og nyindretning af de mange rum. Efter Christian VII's død i 1808 benyttedes palæets pragtsuiter fortsat af hoffet ved festlige lejligheder. I nogle årtier tjente palæet også som embeds- og repræsentationsbolig for udenrigsministeren, men fra 1885 blev det gæste- og repræsentationspalæ, en dobbeltfunktion, der stadig er i brug – især efter den seneste restaurering.

Lykkeligvis har palæet ikke været udsat for væsentlige ændringer, hverken i bygningsmassen eller i interiørerne. Trods løbende nymonteringer og vedligeholdelsesarbejder var en gennemgribende hovedistandsættelse og nyindretning imidlertid nødvendig, og værket afsluttes med en gennemgang af hele det vældige restaureringsarbejde, der gennemførtes 1982-96, både med hensyn til facaderestaureringen og interiørets restaurering og nyindretning 1992-96 og endelig haveanlæggets retablering 1997.

Hanne Raabyemagle var Slots- og Ejendomsstyrelsens konsulent under denne restaurering, hvor hun har kombineret kunsthistorikerens og bygningsarkæologens arbejde. Værket om Christian VII's palæ har hermed en stor dokumentationsværdi, idet hun her, udover at fremlægge ny viden, iagttagelser og undersøgelser om bygningen og dens indretning, også forklarer og redegør for baggrunden for restaureringsarbejdet: valg af materialer, nye dispositioner, ombygninger og ændringer, hvormed man får indblik i den standende og mangefacetterede diskussion mellem bevaringseksperter og andre fagfolk om autenticitet.

Sproget er varieret og naturligt, og teksten underbygges på mesterlig vis af Ole Woldbyes yndefulde fotografier af rum, trappeløb og detaljer. Resultatet er blevet et pragtfuldt værk om et pragtfuldt hus, der til fulde løfter arven efter palæets grundforsker Christian Elling, som allerede i 1945 udgav de berømte *Amalienborg Interiører.*

Mette Skougaard

Esben Graugaard og Rigmor Lillelund: Råsted sogn 1600-1900. Mennesker og hændelser i et vestjysk hedesogn, Holstebro Museums skriftrække bd. 4, Holstebro 1998, 349 s., 295 kr.

Holstebro Museum har udgivet endnu en fornem og smukt udstyret sognehistorie. Det er en grundig og velskrevet monografi om Råsted sogn, som dækker den periode, hvorfra vi har skriftlige kilder. Sognehistorien starter altså ikke med oldtiden, men i 1600-tallet, og den slutter ca. 1900, dvs. omkring det tidspunkt, hvor mands minde i dag begynder. Kun ejendomsregisteret til sidst i bogen er ført helt op til nutiden. Her gives der på basis af matrikler, jordebøger samt skøde- og panteprotokoller en nøgtern oversigt over beboere, fæstere og selvejere i sognets gamle gårde og huse. Sene udstykninger fra det 20. århundrede som f.eks. parcelhuse er ikke medtaget i registeret.

Ejendomsregisteret viser, at der fra sidst i 1800-tallet og indtil omkr. 1940 udstykkedes godt en snes ejendomme i sognet. Heraf et par stykker på hedelodder. Folketallet i Råsted sogn steg fra 191 i 1801 til 263 i 1901. I 1930 nåede indbyggertallet op på 351, men i 1955 var det igen faldet til 263. I 1682 var under en femtedel af Råsteds jord opdyrket, og det var først omkring 1960, at man nåede op på, at knap halvdelen af sognets jord var opdyrket. Det kunne måske derfor have været interessant, om forfatterne også havde interesseret sig for udviklingen i sognet i den første halvdel af det 20. århundrede. I forordet begrunder de, hvorfor de har valgt netop Råsted sogn som studieobjekt, men ingen steder forklarer de afgrænsningen opad i tid.

Den snævre tidsmæssige ramme – 1600-1900 – er imidlertid en styrke ved bogen. Det er den afgrænsning, der gør, at bogen fremstår som en meget velkomponeret helhed. Det hænger sammen med, at Råsted sogn er et udpræget ruralt område, og i den henseende er sognet på trods af de økonomiske og sociale forskelle, som forfatterne beskæftiger sig med, også en ret så homogen størrelse. Endvidere bygger sognehistorien på et meget omfattende og meget bredt udvalg af det kildemateriale, som traditionelt benyttes i lokalhistoriske fremstillinger, og det materiale har forfatterne gennemgået meget grundigt og udnyttet særdeles godt.

Bogen om Råsted sogn har en næsten klassisk opbygning, og er alligevel anderledes. Det er ganske bevidst, idet forfatterne ønsker at tilføre den traditionelle sognehistorie nye kulturhistoriske perspektiver. De starter, som man har gjort i så mange andre monografier, med en gennemgang af sognets »Struktur, topografi og folk«. Her

fortælles om bebyggelsen, om jordernes beskaffenhed og deres dyrkning og om befolkningssammensætningen. I kapitel 2 behandler de »Natur« – åerne, sandet og heden –, og derefter følger kapitlet »Bondeliv«, der fortæller om fæstebønder, udskiftningen, sognerådet og liv og død. I »Veje« redegøres der for infrastrukturen i det tyndt befolkede og meget langstrakte sogn, som gennemstrømmes af Storåen og Lilleåen, hvilket besværliggjorde kommunikationen. Slægten Vad på gården Arnsbjerg sad i fire generationer fra allerførst i 1800-tallet og indtil 1951 som sognefogeder i Råsted, kun afbrudt af perioden fra ca. 1820 til 1843. På den baggrund fortælles der om sognefogedinstitutionen. Sognefogeden udgjorde den lokale politimyndighed, og det følgende kapitel 6 omhandler forhold, hvor sognets folk kom »På kant med den almindelige orden«. Det næste kapitel handler om tjenestefolk og deres vilkår, mens det efterfølgende beskæftiger sig med »Folkene i husene« – de mange folk, for hvem dagligdagen blev hård og sjældent kun nøjsom, men langt oftere kummerlig og fattig i et lille hus på heden i landbosamfundets marginaliserede udkant. Kapitel 9 »Krigstid« fortæller især om, hvordan budskabet om »slavekrigen« blev modtaget, om unge mænd fra sognet, der deltog i de slesvigske krige, og om den patriotiske holdning i Råsted. Her gives en skildring af en fest i 1852 i Gammel Mølle til minde om Slaget ved Isted. Det fortælles, at møllen var dekoreret med adskillige Dannebrogsflag – såvel bygningerne som haven, og det er interessant, fordi det er et tidligt – og fint – eksempel på brugen af Dannebrog. Dette kapitel står lidt alene, måske som en overgang til bogens sidste fem kapitler, som umiddelbart virker langt mere traditionelt definerede. De to små, middelalderlige herregårde i sognet, Stenumgård og Øgelstrup, og deres historie får hver sit kapitel. Det samme gør sognets to møller, Gammel Mølle og Ny Mølle. Til sidst kommer så et kapitel om »Degne og skolevæsen« og et om »Kirken«.

Bogens disposition og den tematisering, forfatterne foretager, er i vid udstrækning bestemt af kildematerialet. Undertitlen, »Mennesker og hændelser i et vestjysk hedesogn«, antyder da også, at vi vil komme til at stifte bekendtskab med de forhold i sognet, som kilderne nu engang kan give os indblik i. Således kan forfatterne f.eks. ikke berette noget om vækkelserne og det folkelige røre i sognet sidst i 1800-tallet, men må konstatere, at *»kilderne lader os i stikken ved helt at mangle eller ved tavshed«*. Til gengæld udnytter de to forfattere i reglen det materiale, de har, fuldt ud. Det lykkes dem faktisk i flere kapitler at sætte oplysningerne ind i andre sammenhænge end de traditionelle, lokalhistoriske temaer, og derved bibringer de os væsentlig ny viden og får præciseret eller perspektiveret visse forhold i det vestjyske landbosamfund.

Forfatterne betragter Råsted sogn som et typisk vestjysk hedesogn. Sognet udgjorde ét ejerlav, og bebyggelsen bestod af enestegårde. Jorderne i sognet hørte til i den dårlige ende af boniteringsskalaen og bar betegnelser som f.eks. ond jord og idel rød flyvesand. Engene langs Storåen og Lilleåen led til tider under vandflod og karakteriseredes som blødagtige, og udbyttet af engene målt i læs hø varierede stærkt (fra 2 til 13 læs) fra gård til gård. På sognets to store gårde, Stenumgård og Øgelstrup, kunne man derimod bjerge henholdsvis 100 og 50 læs hø. Som overalt i Vestjylland var engene omdrejningspunktet i gårdenes økonomi, og forfatterne har i forbindelse med stridigheder om møllevand fundet belæg for, at man allerede i den sidste del af 1700-tallet praktiserede engvanding i sognet. I 1845 begav en ung mand fra sognet sig til Fyn for at blive engvandingslærling, og i de sidste årtier i det århundrede blev der anlagt omfattende vandingsanlæg i engene omkring åerne i Råsted.

Samspillet mellem menneske og natur er et af bogens hovedtemaer, og den synsvinkel styrer også gennemgangen af sognets ressourceunderlag og økonomi. Forfatterne har desuden en formodning om, at befolkningen i dette hedesogn var afhængig af forskellige former for binæringer. Det vises dog ikke klart, bortset fra at man kan registrere, at der har været teglbrænding og et par pottepiger i sognet i 1700- og 1800-tallet, ligesom nogle få enlige kvinder ernærede sig som spindersker og bindersker. Ellers må man generelt konstatere, at der aldrig voksede nogen håndværkerstand af betydning frem i sognet i den periode, bogen omhandler.

Et andet centralt perspektiv i bogen er at betragte Råsted sogn som en del af en større helhed. Det kan virke lidt mekanisk, når et afsnit i kapitlet om sognets struktur og topografi kaldes »Et sogn i Bøvling len og amt«, men intentionen om et større perspektiv går som en rød tråd gennem gennemgangen af bondeøkonomien i 1800-tallet og i udredningen af de sociale og økonomiske netværk, man kan se etableret i den lokale godsadministration, og den anes i overvejelserne om mobiliteten i sognet, herunder også husmændenes og tjenestefolkenes vilkår.

Ved at sammenligne opgivelser over besætningsstørrelser ud fra ekstraskattemandtal 1684-86 med kreaturtællingerne fra 1861 og 1881, belyses det, hvorledes driften på gårdene intensiveredes i den sidste halvdel af 1800-tallet. Den ensporede studedriftsøkonomi var blevet afløst af en mere nuanceret driftsform også i det vestjyske hedeland, konkluderes det. Det er endvidere interessant at se, at sidst i 1600-tallet havde alle gårde 1-2 heste. Samtidig var der flere heste end køer i sognet og dobbelt så mange heste som stude.

»Æ sønden« lokkede mange vestjyder, og kir-

kebogens afgangslister samt tyendeprotokollen viser, at flere unge piger og karle fra sognet søgte tjeneste i Slesvig. Ligeledes viser kirkebogen, at en del karle og kræmmere søndenfra blev udlagt som barnefædre. Den iltre madam Jepsen på Øgelstrup har sat sine spor i politiprotokollen for Ulfborg-Hind herreder i årene omkr. 1840, og disse sager, hvor tjenestefolk følte sig urimeligt behandlet, viser, at tjenestefolkene benyttede sig af retsvæsenet, når der opstod problemer, og at retten var villig til at varetage deres interesser.

En særlig form for mobilitet karakteriserede mange af de folk, der levede i husene på heden. Det var ikke de hårdt arbejdende folk, som boede på de husmandssteder, der skød op i sognet sidst i 1800-årene, men folk, som førte et mere uroligt eller omflakkende liv, men som måske faldt til ro i en af de små hytter på heden. Her var enlige mødre, folk, der ernærede sig ved lidt ulovlig handel, eller ved marginaliserede erhverv som skorstensfejer eller kludesamler. Kunne kræfterne holde til det, kunne man som Jens Jensen, der døde som 27-årig i Knudehus, gå på dagleje og tage hyre som kvægdriver til Holsten eller svinedriver til Mecklenburg.

En ganske anderledes form for mobilitet og social og økonomisk ambition stifter man bekendtskab med i kapitlerne om sognets to store gårde, Stenumgård og Øgelstrup. De er begge middelalderlige adelsgårde. Stenumgård var hovedgård og ejede næsten alle gårde og huse i Råsted sogn, mens Øgelstrup tidligt kom under hovedgården Udstrup, og herefter fungerede den som fæstegård. I 1670 købte den navnkundige, vestjyske godssamler Christen Christensen Linde Stenumgård og samme år også Øgelstrup. Det var begyndelsen til den senere adlede Christen de Lindes eventyrlige karriere, og de to forfattere har fundet endnu en overlevering om grundlaget for de Lindes store rigdom. Frem til 1786 var Stenumgård en forpagtergård i Lindeslægtens godsimperium og blev administreret fra de store godser Nørre Vosborg eller Pallisbjerg. I en meget spændende gennemgang af karriereforløbet for de skiftende forvaltere på Stenumgård viser forfatterne, hvorledes disse ofte havde tjent som ladefogeder på godset, inden de fik en forpagtning overdraget, og hvorledes de var født ind i eller gift ind i forpagterfamilier ved andre vestjyske godser. Ved Christen Linde de Friedenreichs død i 1786 var en epoke slut. Der blev holdt auktion over hans godskompleks. Køberen af Stenumgård var Niels Wad, der var søn af fæsteren på Øgelstrup, og som havde fået fæstebrev på gården efter faderens død, og derefter i 1778 også havde fået forpagtningen af Nørre Vosborg. Nu ville han selv være godsejer. Godsforpagtningen havde åbenbart været indbringende, og han supplerede med lånt kapital, bl.a. fra svogeren på gården Nørre Tang. En anden Tang-svoger havde købt Udstrup, to var købmænd og købte desuden hver en herregård, Timgaard og Nørre Vosborg, og en sad på Hanning Hedegård. Ligesom Niels Wad selv var de endvidere involveret i studehandel. En søn overtog Stenumgård og en anden søn Øgelstrup, men de måtte begge forlade deres gårde i 1824 som følge af den økonomiske krise. De nye ejere af de to gårde havde dog også rod i laget af godsforpagtere og i det vestjyske studehandleraristokrati.

Det er lykkedes Esben Graugaard og Rigmor Lillelund at skrive en moderne sognehistorie, som ganske givet i kraft af de gode historier, den fortæller i et godt, livligt og enkelt sprog, vil blive læst og værdsat af mange mennesker i Vestjylland, som har interesse for egnens eller sognets historie. Men bogen fortjener en udbredelse, som går langt ud over lokalområdet og regionen, i kraft af den nye viden, den fremlægger, og de perspektiver, den skitserer. Der er stadig meget at tage fat på, når det gælder Vestjyllands placering i historien og kulturhistorien. Her har vi fået endnu et solidt bidrag til billedet. Forhåbentlig kommer vi til at høre mere om gods- og studehandleraristokratiet og om Vestjyllands integration i den store verden.

Gudrun Gormsen

Kristian Bjerregaard: Holstebro – hvornår skete det? En vestjysk købstad år for år, Holstebro Museum, Holstebro 1999, 319 s., 285 kr.

I dag kender den såkaldt almindelige dansker måske Holstebro for det eksperimenterende Odin Teater eller Holstebro Kunstmuseum; de lidt ældre husker måske kajakroeren Erik Hansen, der vandt guld ved de olympiske lege i Rom 1960 (det første tv-OL), og generationerne umiddelbart før dem ville nok forbinde byen med tobaksindustri, jernstøberier eller eksportsvineslagterier. Nu er bogen *Holstebro – hvornår skete det?* ikke primært bygget op om sådanne institutioner og personer, der har bragt byen på danmarkskortet, og som kunne bruges som billede på den vestlige verdens forandring fra et samfund præget af landbrugs- og industriproduktion og frem mod et kultur- og fritidssamfund. Fremgangsmåden for denne bog har mere utraditionelt været at indsamle og redigere et væld af oplysninger om Holstebro, så det er muligt at følge den vestjyske købstad år for år fra Kristi fødsel og til og med 1998. Der er ikke tale om en ny genre, da de fleste menneskelige samfund har fundet det nødvendigt at udvikle tidsregninger til fx religiøse, juridiske og historiske formål, og i moderne tid har Politikens Forlag jo

haft succes med sine danmarks- og verdenshistoriske *Hvornår skete det?* Men mens Politikens håndbøger bærer præg af at være udtog af brede historiske fremstillinger, er bogen om Holstebro bygget op om enkeltoplysninger fundet i landets arkiver og i andet tilgængeligt kildemateriale. Det gør bogen til et pionerarbejde med dettes styrke og svagheder. Nogle eksempler skal gives i det følgende.

Stednavnet Holstebro kendes først fra 1274, og det nærliggende Tvis (i dag en del af byen), hvor cistercienserne byggede kloster, fra 1163. Af mangel på skriftlige vidnesbyrd, der rækker bagom disse årstal, har man valgt at gøre sig nogle overvejelser om bebyggelsen og stednavnet Holstebro tilbage til *»år 0«,* hvilket sagligt set er meningsløst, ikke blot fordi år 0 kronologisk er en fiktion, men også, og mere afgørende, fordi der tilsyneladende ikke er nogen arkæologisk begrundelse for at vælge årene omkr. Kristi fødsel som skillelinie. En her i teksten nævnt bebyggelse fra romersk jernalder står helt uformidlet, og når man ved et tilfældigt opslag under året 1973 bliver opmærksom på nogle bronzealderhøje, der nævnes i forbindelse med en vejomlægning, savner man unægtelig nogle oplysninger om, hvornår de første mennesker formodes at være kommet til egnen, om ikke placeret her under »år 0« så under udgravningsårene. Bedre besked får man om Tvis Kloster under året 1163, der følger umiddelbart efter. Her fortælles ikke blot om klostrets grundlæggelse, men også om dets senere skæbne, herunder om udgravningerne ved klostertomten senest i 1978-79, men stadig uden at man ved opslag under de pågældende år kan læse herom.

Mens redaktionen for de mere kildemagre århundreders vedkommende har valgt at perspektivere de enkelte års begivenheder i lokalområdet enten på denne ikke helt konsekvente måde eller ved at omtale andre, mere rigshistoriske begivenheder af betydning for Holstebro, lukkes fremstillingen mere og mere om byen, efterhånden som kilderne flyder mere rigeligt. Fra midten af 1500-tallet er der næsten oplysninger år for år, og så må man være taknemlig for de gode reproduktioner af kort fra midten af 1600-tallet og frem til 1996, der kan hjælpe en udenbys læser til at bevare overblikket.

Under året 1939, godt halvvejs inde i bogen, omtales udgivelsen af *Holstebros historie gennem tiderne 1279-1939* af overlærer og lokalhistoriker J. Aldal, et godt 700-sider stort værk, hvortil Lokalhistorisk arkiv for Holstebro Kommune i 1991 udgav emne- og personregistre, udarbejdet af fhv. vicestadsbibliotekar Kristian Bjerregård. Det var under arbejdet med disse registre, at ideen til *Holstebro – hvornår skete det?* opstod, og i de følgende år blev Aldals oplysninger suppleret ved et omfattende indsamlingsarbejde først og fremmest i lokalarkivet og i Holstebro Bibliotek og overført til edb. Dette indsamlingsarbejde tog især sigte på tiden efter 1880, der er provinsavisernes store tid, hvilket fremstillingen også bærer præg af, selv om traditionelt godt avisstof som færdselsuheld og forbrydelser er nedtonet. Derimod er spektakulære begivenheder og synlige forandringer i gadebilledet fyldigt omtalt, når de har forbindelse med byens styre, dens erhvervsliv, foreninger og institutioner, hvilket ikke er overraskende, da den slags oplysninger er umiddelbart nemmere at registrere end mere mentalitetsmæssige forhold. Som udenbys læser er det min opfattelse, at handelsstanden står endog meget stærkt i billedet, mens fx idrætsforeningerne udover omtale af mere formelle forhold som stiftelsesår og anlæg/klubhuse har fået en mere ujævn behandling.

Under året 1963 kan man således læse, at det landskendte konditori Karoline lukkede den 1. september, men også at en boghandel i Nørregade udvidedes med en afdeling for fotoartikler (hvilket næppe var en sensation dengang). Derimod nævnes ikke, at der den 18. august samme år blev afholdt en prestigefyldt landskamp i kajakroning mellem Danmark og Japan i byen (men nok at kajakroeren Erik Hansen senere på året blev modtaget af 4000 holstebroere efter sit verdensmesterskab i Jugoslavien). Og teksten til billedet fra 1960, der viser samme Erik Hansen, som fejres sammen med holdkammeraten Erling Jessen efter hjemkomsten fra de olympiske lege i Rom, er uprægis til det misvisende.

Under de seneste år kunne man måske have forventet et par ord om håndboldklubben Tvis KFUM, der nu er en del af sammenslutningen Team Tvis/Holstebro, en af landets mest fremtrædende håndboldklubber og vel som sådan en faktor af en vis betydning i byens liv. Det er imidlertid ikke tilfældet, og i det hele taget fremgår det intetsteds, heller ikke af de fremragende registre, at denne idrætsgren, hvor Danmark har særlige traditioner, har været dyrket i Holstebro. Til gengæld bliver læseren bl.a. gjort bekendt med 4 navngivne restauranter og caféer, der åbnede i 1998.

Holstebro – hvornår skete det? er som nævnt udsprunget af udarbejdelsen af registre til et arbejde fra 1939 om Holstebros historie, hvis forfatter efter omtalen at dømme har samlet på historiske oplysninger på samme håndfaste måde, som en insektsamler jager sommerfugle og spidder dem på rad og række i sin insektkasse. Det er en genre, der har overlevet angreb fra det professionelle historikerlaug gennem mere end 100 år under skiftende konjunkturer af politisk, kulturel, økonomisk og social art, takket være lokale folks kærlighed til deres egn og dens indbyggere ned til mindste detalje. I den udformning som bogen har fået, må den trods sine næsten indbyggede svagheder betragtes som et

pionerarbejde, ikke mindst på grund af de gennemarbejdede person- og emneregistre.

De fleste vil nok finde underholdningsværdien af *Holstebro – hvornår skete det?* begrænset. Til gengæld vil udgivelser som denne i papir- eller elektronisk form kunne give et væld af oplysninger til lokal- og mikrohistorikere i deres bestræbelser på at skabe alternativer til den traditionelle rigshistorie.

Jens Henrik Tiemroth

Søren Mentz (red.): Kampen i Kongedybet. Slaget på Reden, Gyldendal, København 2001, 128 s., 229 kr. og *Thomas Lyngby: Den sentimentale patriotisme. Slaget på Reden og H.C. Knudsens patriotiske handlinger,* Museum Tusculanums Forlag, København 2001, 160 s., 175 kr.

Jubilæet for Slaget på Reden den 2. april 1801 blev markeret på 200-årsdagen bl.a. med festgudstjeneste i Holmens Kirke, britisk flådebesøg i København og flere bogudgivelser. Søren Mentz' bog knytter sig til en særudstilling på Frederiksborgmuseet og bringer fem artikler, som mere eller mindre handler om Slaget på Reden. Ole Feldbæks korte indledningsessay er et suverænt og elegant rids af de lange linier med særlig betoning af myterne om slaget, som de har overlevet i sindene og i kunsten. Søren Mentz selv gennemgår i sin lange artikel den politiske og ikke mindst den økonomiske baggrund for det skæbnesvangre søslag, idet han lægger forholdsvis megen vægt på kronprins Frederiks rolle i begivenhedsforløbet. Desuden giver Mentz en gennemgang af selve Skærtorsdagsslaget – og i en ganske kort ekstra artikel lidt om datidens britiske og danske kobberstik, bl.a. af Slaget på Reden.

Hvor Feldbæk behandler myterne og Mentz realiteterne, beskriver bogens to øvrige artikler ideologierne og følelserne. Steffen Heiberg skriver tankevækkende om, hvordan det lykkedes den danske enevælde at forene kongetjeneste og borgerdyd, selv om der var tale om ideologiske modsætninger. Bl.a. under indtryk af den franske revolution formåede den opinionsstyrede enevælde at videreføre en traditionel hierarkisering, men i nyt klædebon. Under tidens populære slagord som konge og fædreland begyndte staten i princippet at mobilisere alle samfundsklasser. De ydre tegn på successen så man eksempelvis i uniforms- og ordensvæsenet, som ikke længere blot var forbeholdt en lille elite, men efterhånden kom ud til hele folket. Endelig indeholder bogen en artikel af Thomas Lyngby og Mette Skougaard om den patriotiske rørelse i 1801. Se herom nedenfor.

Alt i alt er der tale om en nydelig og letlæst bog, hvor der er gjort en hel del ud af illustrationerne. Kvaliteten af artiklerne er let svingende, og der burde have været luget ud i de små uoverensstemmelser, der findes forfatterne imellem – f.eks. i vurderingen af, om Københavns defension var alt for hastigt eller ganske forsvarligt etableret.

Medens den ovennævnte bog tydeligvis henvender sig til et forholdsvis bredt publikum, er Thomas Lyngbys bog om den sentimentale patriotisme skrevet for en snævrere kreds af læsere. Det er en socialpsykologisk detailanalyse af det tankesæt, som opstod på overgangen mellem det 18. århundredes patriotisme og det 19. århundredes nationalisme. Disse generelle og vanskeligt håndterbare mentale strømninger eksemplificerer Lyngby ved mønsterpatrioten H.C. Knudsen og hans indsats.

Hans Christian Knudsen var født i 1763 i jævne københavnske kår, blev uddannet som murer, men kom via nær forbindelse med arveprins Frederik ind på Det kongelige Teater i 1786 og blev skuespiller. Under indtryk af den truende udenrigspolitiske udvikling i foråret 1801 forekom en række spontane demonstrationer blandt publikum i Det kongelige Teater. Knudsen fik lov til efter forestillingerne i slutningen af marts at afsynge aktuelle patriotiske sange fra scenen, ofte iklædt matrostøj, og tilskuerne var ellevilde. Under selve Slaget på Reden sang og deklamerede han på batteriet Quintus for at opildne soldaterne der. Og da den store fælles begravelse af de faldne helte fandt sted den 5. april på Holmens Kirkegård, var det Knudsen, der sang for. Han fik snart hæderstitlen: *»Fædrelandets frivillige sanger«.*

Hans mest kendte tiltag er imidlertid den såkaldte Dannebrogsvalfart fra maj til december 1801. Da rejste han rundt til 53 byer i Danmark og Slesvig, hvor han fortrinsvis i kirkerne opførte teatralske mindehøjtideligheder til ære for søslagets faldne. Samtidig indsamlede han et så betydeligt beløb som 14.656 rigsdaler til de sårede og til de efterladtes familier. Arrangementerne, der havde en næsten rituel karakter, omfattede smuk musik, højtidelige sange, opbyggelige taler og symbolske tableaux vivants, som overalt greb det stærkt entusiastiske publikum. Man får et udmærket indtryk af tableauerne og hele sceneriet gennem de to kendte kobberstik af H.C. Knudsens tilsvarende arrangementer under Englandskrigen 1807-1814, hvor man ser ham selv deklamerende og gestikulerende i forgrunden foran en stærkt patriotisk opstilling af fædrelandske symboler, som tiljubles og bekranses af unge hvidklædte kvinder.

Efter vor tids smag virker det hele temmelig højstemt og overdrevet, grænsende til det komi-

ske med alt sit føleri. Thomas Lyngby påviser imidlertid ganske overbevisende, at denne sentimentale patriotisme simpelthen var datidens måde at udtrykke sig på. Den gryende nationale fællesskabsfølelse udgjorde – i hvert fald til en vis grad – en erstatning for religionen. Patriotismen var en overgangsform på vej mod den nye type af omfattende forestillet fællesskab, som national identitet snart kom til at udgøre. Lyngbys socialpsykologiske analyse af hele den patriotiske forestillingsverdens mange uhåndgribelige begreber som f.eks. fædrelandskærlighed forekommer vel gennemtænkt og stringent gennemført. Det er derfor meget inspirerende at læse hans smukke bog.

Til slut må der gøres opmærksom på et par andre selvstændige publikationer, som er udkommet på 200-årsdagen for Slaget på Reden. Kommandør Per Wessel-Tolvig har for Holmens Sogns Menighedsråd skrevet *Mindehøjen for 2. april 1801.* Og endelig er der kommet et uændret optryk af professor Ole Feldbæks uomgængelige standardværk *Slaget på Reden,* som første gang udkom i 1985 (anmeldt i *Fortid og Nutid* XXXIII 1986 s. 320-322).

Erik Gøbel

Merete Bøge Pedersen: Den reglementerede prostitution i København 1874-1906, Museum Tusculanums Forlag, København 2000, 191 s., 198 kr.

Det er det københavnske prostitutionsmiljø og de prostitueredes livs- og arbejdsbetingelser, der er omdrejningspunktet i Merete Bøge Pedersens undersøgelse. Hovedformålet er at fremkomme med et andet billede end det forskningen traditionelt har tegnet af de prostituerede, nemlig at de var fortabte eksistenser med tvivlsomme fremtidsudsigter. Ud fra primært kildemateriale påviser Merete Bøge Pedersen, at det gennemgående var lukrativt at være prostitueret, og at det økonomiske element derfor var den væsentligste årsag til, at kvinder gik over til det erhverv. Set i det perspektiv konkluderer hun, at det er misvisende *»at betragte de prostituerede som fundamentalt depraverede eksistenser, for hvem fremtidsudsigterne var ringe og armoden stor«* (s. 140).

Undersøgelsens periode er afgrænset til det spand af år, hvor loven af 1874 dannede grundlaget for samfundets håndtering af prostitutionsproblemet. Formålet med 1874-loven var at komme den veneriske svøbe til livs og beskytte den offentlige velanstændighed mod prostitutionens uvæsen ved at underkaste de prostituerede politikontrol og regelmæssige lægeundersøgelser. Loven skulle ikke forstås som en legalisering af prostitutionen, men alene som et forsøg på at opstille regler for kontrol med de prostituerede. Da kontrollen ikke medførte den forventede nedbringelse af de veneriske sygdomme, blev loven ophævet i 1906.

Som det ældgamle kvindeerhverv prostitution er, har det været genstand for megen forskningsinteresse. Merete Bøge Pedersen omtaler da også i et særskilt kapitel både dansk og international forskning på området. I den danske forskning har det primært været debatten og lovgivningen omkring prostitutionen, der har været i fokus. Det er som nævnt ikke det, der er Merete Bøge Pedersens ærinde. Hun har derfor undladt at inddrage de offentliggjorte debatter og lovgivningsmaterialet, men har koncentreret sig om sagsmaterialet fra politiets arkiv og de årlige beretninger fra Københavns Politidirektør til Justitsministeriet. Bortset fra nogle få historiestuderende, der foruden Merete Bøge Pedersen har benyttet materialet i forbindelse med speciale- eller anden opgaveskrivning, er der tilsyneladende ikke andre, der systematisk har anvendt dette materiale.

I politiets sagsmateriale er den enkelte kvindes tilværelse før og under prostitutionen nøje beskrevet. Materialet indeholder personoplysninger, rapporter og breve, der enten har politiet og de prostituerede som modtagere eller de prostituerede som afsendere. Brevene fra de prostituerede kan f.eks. være til familie og venner.

Merete Bøge Pedersen baserer sin undersøgelse på 21% af samtlige indskrevne prostituerede i perioden, dvs. på i alt 605 sager. På grundlag heraf belyser hun overvejende statistisk de prostitueredes sociale baggrund, alder, virketid, kunder, børn samt livsvilkår og arbejdsbetingelser i øvrigt, der mig bekendt ikke har været offentliggjort tidligere. Men personligt kunne jeg godt have tænkt mig, at hun havde underbygget sin undersøgelse med flere eksempler fra dette spændende og i forskningssammenhæng endnu temmelig jomfruelige materiale, så de prostituerede ville være trådt endnu mere frem som personer.

I det første kapitel beskriver Merete Bøge Pedersen det kildemateriale, hun benytter. Her peger hun på, at Landsarkivet for Sjælland mm. efter alt at dømme har foretaget en kraftig udtynding i sagsmaterialet, hvilket har gjort, at sagsmapperne for 1614 prostituerede er blevet kasseret. Gitte Brinkbæk, der i forbindelse med en opgave under historiestudiet har benyttet det samme materiale som Merete Bøge Pedersen, mener, at denne opfattelse beror på en misforståelse. Hun argumenterer for, at der kun mangler 681 sager, og at Landsarkivet formentlig aldrig har modtaget dem. Også politiets procedure i forbindelse med sagsbehandlingen mener hun Merete Bøge Pedersen har misforstået, hvad derfor resulterer i misvisende konklusioner. Det

er en diskussion, der ikke skal uddybes yderligere her, idet der kan henvises til Gitte Brinkbæks anmeldelse af Merete Bøge Pedersens undersøgelse i *Historiske Meddelelser for København* 2000.

Merete Bøge Pedersen afslutter sin undersøgelse med i en epilog at trække tråden frem til nutidens Danmark. Til 1998 hvor regeringen fremlagde et lovforslag, der dels afkriminaliserede prostitutionen, dels gjorde det strafbart at være kunde hos prostituerede under 18 år. Hun peger på, at fokus med denne lovgivning for første gang i dansk prostitutions historie er rettet mod de prostituerede kunder.

Bogen er forsynet med tabeller og illustrationer. Særlig interessant er efter min mening fotografierne af de prostituerede kvinder, der ikke stammer fra sagsmaterialet, men er lånt fra Politihistorisk Museum. Efter bedste forbrydermodel er kvinderne fotograferet dels en face, hvor de er iført overtøj, dels halvt i profil iført kjole. Intet ved disse fotografier signalerer, at der var tale om andet end ærbare kvinder med et borgerligt og anstændigt arbejde. Så overholdt kvinderne bestemmelsen i det københavnske regulativ for offentlige fruentimmere, der forbød dem at vise sig *»i usømmelig eller opsigtsvækkende Dragt,«* var der ingen synlig forskel på dem og andre af byens kvinder.

1874-loven havde ikke den ønskede virkning i samtiden. Men den har efterladt et stort og spændende materiale, der gør det muligt at komme tæt på den tids prostituerede. Det er det Merete Bøge Pedersen har benyttet sig af i sin undersøgelse.

Nete Balslev Wingender

Verner Bruhn og Jørgen Steinicke: Modvind og medvind. Ribe Seminarium 1899-1999, Ribe Statsseminarium, Ribe 1999, 240 s., 175 kr.

Ribe Seminarium er et af Danmarks 22 resterende lærerseminarier, hvoraf kun 6 er statsseminarier. I 1970'erne og 80'erne tyndede staten kraftigt ud i seminarierne, men Ribes overlevede igen, som det har gjort nu i 100 år. Seminariets beliggenhed i en for de fleste fjern egn af landet betød, at overlevelse altid var en kamp, og det har bl.a. krævet megen politisk held at vinde kampen. Sejren vidner om respekt for den vare Ribe Seminarium altid har leveret. Samme respekt fortjener seminariets jubilæumsbog. Den formår meget mere end at være et navlebeskuende erindringsskrift eller en floromvundet ode. Det er redeligt håndværk skrevet i et godt og fængslende sprog, og den fortæller ikke blot seminariets historie men inddrager også læreruddannelsens historie, i det omfang det er relevant.

Da sognepræst Simon Hansen i 1899 grundlagde seminariet fulgte en svær tid som privatseminarium. I 1918 overtog staten det som landets første statsseminarium for kvinder, og det fungerede sådan til 1948, hvor tiden bød, at adskillelsen mellem kønnene ophørte. I 1967 oprettedes hf-kusus, og i 1989 blev seminarierne i Esbjerg og Tønder lukket og efterlod Ribe Seminarium som Sydvestjyllands regionale uddannelsescenter for læreruddannelse.

Bogen er opbygget kronologisk i 13 kapitler og afsluttes med en udførlig fortegnelse over kilder og litteratur samt et navneregister. Alle perioder i seminariets historie er behandlet med samme grundighed i det omfang kilderne tillader det. Ribe Seminarium har i de 100 år haft mange navne, der har afspejlet seminariets struktur og status, og på s. 225 står, *»Det eneste der binder disse navne og den tid, de spænder over sammen, er i virkeligheden et eneste: uddannelse af lærere«*. Seminariets bygninger har udviklet sig i takt med antallet af studerende og undervisningens form og indhold.

Illustrationerne er velvalgte og spænder fra monumentale illustrationer af koryfæer og bygninger, over glimt fra dagligdagen, til små detaljer fra genstande og skrifter. Bortset fra et kedeligt smudsomslag er layoutet smukt, men farveillustrationer savnes. Forfatterne har i margenen suppleret teksten med små kildecitater, og det fungerer godt, som glimt fra virkeligheden i den løbende tekst om helheden.

Der er lavet et stort forarbejde med at finde kilder i Rigsarkivet, på Landsarkivet for Nørrejylland, Ribe Lokalhistoriske Arkiv og Ribe Seminariums Arkiv, bl.a. 7 protokoller (kaldet dagbogen) om livet på seminariet 1918-1989, som skiftende forstandere har ført. Fra tidligere elever og lærere er der indsamlet erindringer og billeder, og der er brugt beretninger fra årsskrifter. Dokumentationen er i orden. Enhver med interesse for seminariehistorie bør have denne bog på litteraturlisten, og den er velegnet som inspirationskilde for andre, der skal skrive institutionshistorie.

Asger Svane-Knudsen

Jens Bang: Bang & Olufsen, Fra vision til legende, Vidsyn, Holstebro 2000, 592 s., 695 kr.

Audio-videokoncernen Bang & Olufsens 75 års jubilæum blev markeret med en række aktiviteter, hvoriblandt var udgivelsen af bogen om virksomhedens historie. Forfatteren er Jens Bang, søn af den ene grundlægger af B&O. Han var i årene 1957-1990 tilknyttet virksomheden

bl.a. som produktplanlægningschef (1963-1984). Den foreliggende bog er en beskrivelse (ofte meget personlig) og dokumentation af den udvikling, virksomheden, har gennemgået. Det hele startede på herregården Quistrup, da studiekammeraterne fra Århus Elektroteknikum i 1925 begyndte radioeksperimenterne i det mekaniske værksted i tårnværelset, hvor radioproduktionen hurtigt kom i gang. Bogen er gennemillustreret og giver ikke blot en fotografisk virksomhedshistorie, men både en beskrivelse af de mennesker, der stod bag, samt produkternes udvikling både teknisk og designmæssigt. Man kan sige, at der her er tale om en illustreret kultur- og industrihistorie. Teksten fylder mindst i denne 592 sider omfattende bog, men illustrationsmaterialet er valgt med omhu, og er med til at understrege teksten, der er en kronologisk gengivelse af udviklingen i virksomheden, men samtidig forsynet med et utal af små historier, der giver liv til fremstillingen. Besættelsestiden har naturligvis også fået sin særlige plads, især da Struer-virksomheden i modsætning til de øvrige radiofabrikker ikke arbejdede for besættelsesmagten. Peter Bang og Svend Olufsens arbejdsdeling, som gennem årene havde vist sig naturlig og formålstjenlig, kom også til at gælde deres indsats under besættelsestiden. Mens Peter Bang fortrinsvist arbejdede på de indre linjer i fabrikken, var Svend Olufsen virksomhedens ansigt udadtil. Denne arbejdsdeling betød også, at Peter Bang ikke var informeret om det illegale arbejde, mange af B&O-arbejderne var involveret i. Under de hyppige forhør han var til hos besættelsesmagten, kunne han derfor ikke komme til at tale over sig. I slutningen af 1944 var besættelsesmagtens utilfredshed med B&O blevet så stor, at det kun var et spørgsmål om tid, før det gik galt. Natten mellem 14. og 15. januar 1945 blev fabrikken i Gimsing schalburteret under ledelse af Bothildsen-Nielsen, men allerede to år senere stod en ny fabrik parat. To gange blev virksomhedens produkters udformning udsat for kritik. Første gang var i 1933, hvor arkitekt og professor Ole Wanscher betegnede radioapparaterne fremstillet af kaukasisk nød og med grævlingeben, som en teaterdekoration tegnet af møbelhandlerens yngste lærling. I 1954 blev kritikken gentaget, denne gang af Poul Henningsen, der spurgte: *»Er det fiskehandlere eller kartoffelgrosserere, som i deres fritid sysler med at tegne disse ting?«*. Siden da har design konstant været på dagsordenen i B&O, idet PH's kritik medførte, at der indledtes et omfattende og frugtbart samarbejde mellem virksomheden og en række af landets bedste arkitekter og formgivere. Fremstillingen skjuler ikke, at der i tidens løb har været tale om op- og nedture, men begivenhederne i det sidste årti får ikke så megen plads, dog beskrives den break-point-plan, som den nuværende administrerende direktør Anders Knutsen og en ny direktion fremlagde i 1991, hvorved der kom ny fart i virksomheden. Der er meget at hente i bogen om Bang & Olufsen, ikke kun om virksomhedshistorie, men også om den udvikling Danmark har gennemgået i samme periode.

Henrik Vedel-Smith

Jørgen Elsøe Jensen: Hasseris – fra landsby til forstad, Hasseris Grundejerforening og Museumsforeningen Hasserisstuerne, Hasseris 2000, 184 s. Distribueres gennem Odense Universitetsforlag, 250 kr.

Åh, gaber man – endnu en af disse bøger »fra en fortid til en nutid«. Men det er det ikke. For det første er bogen grundig, velskrevet, smukt trykt og har gode kort. For det andet er Hasseris en ikke helt almindelig landsby.

Enhver større by har en bydel eller forstad, hvor de velhavende bor. Hovedstaden har sit Nordsjælland, Odense har sit Hunderupkvarter, Århus har sin Riisskov – og Aalborg har Hasseris. Men hvor de førstnævntes velhaverforstæder ligger i landskaber med iøjnefaldende attraktioner såsom skove, søer, åer eller kyster, har smukke landsbyer med gamle kirker og idylliske kirkegårde, og måske et romantisk udflugtssted – så er Hasseris' attraktioner ikke indlysende – eller var det ikke da villaforstaden opstod: Udsigt over Limfjordens enge mod vest med den tilhørende stride vestenvind, og industri i form af teglværker og cementindustri med tilhørende råstofgrave. Fra en status som forstadskommune blev Hasseris ved kommunalreformen i 1970 lagt sammen med Aalborg i lighed med 13 andre forstads- og omegnskommuner. Ikke uden modvilje fra Hasseris'erne.

Det har været forfatterens ønske at beskrive den vestlige forstad til Aalborg, Hasseris, med vægt på vekselvirkningen mellem det naturgivne terræn og menneskenes formning af det gennem tiderne. Derfor gives der først god besked om den undergrund, der gav vilkårene for den landbrugsmæssige anvendelse, senere betød opkomsten af tegl- og cementproduktion, for endelig at give plads for forstadsbebyggelse. Man kan vist tilføje: Kridtundergrunden giver også godt vand. Der fortælles omhyggeligt om skabelsen af de solide kridtlag under store dele af Danmark, fulgt af istidsaflejringerne, ikke mindst af ler – og det hævede landskab, der er så karakteristisk for det nordlige Himmerland. Hasserisområdet ligger tilmed på sin egen »ø« i Limfjordslandskabets enge.

Herefter berettes om den menneskelige indvandring, først mere generelt, siden mere kon-

kret, hvor fund vidner om bosættelse – især i form af gravhøje fra den yngre bondestenalder for ca. 3.500 år siden. Med sideblik til så fjerne steder som Færøerne fortælles om, hvorledes landsbyen Hasseris, der lå langs øens rand på dens vestside, udviklede sig. Den middelalderlige landsby er typisk for Himmerlands landsbyer ved at udnytte både »højsletten« og de omgivende enge i et raffineret dyrkningsmæssigt samspil.

Men nordøstsiden af øen lå tæt ved købstaden Aalborg, der i middelalderen var en af Danmarks største og rigeste byer. Naboskabet har gennem århundreder haft væsentlig betydning for Hasseris. Således fik Hasserisøen ikke egen kirke nær eller i landsbyen, men indgik i et landsogn til en af Aalborgs kirker Skt. Peder frem til Reformationen. Herefter blev Skt. Peder nedlagt og landsognet lagt under Skt. Budolfi (1542). Den nordøstlige del af øen ejedes af »Aalborg« – først som jorder til St. Jørgensgården, derpå til dens helligåndshospital og senest til Aalborg Slots ladegård. Ladegårdens jorder blev i begyndelsen af 1800-tallet overtaget af nogle af Aalborgs velstående borgere, og det var dette ejerskab, der lagde grunden for villabyen på øens nordøstdel, der voksede op fra midten af 1880'erne. Naboskab mellem bedsteborgere kan altså også være lokaliseringsmotiv for et boligkvarter med repræsentative villaer. Ved garnisonens hjælp var der dog plantet lidt skov ved midten af 1800-årene, som vel gav lidt læ. Og så skal den stride vestenvind nok have spillet en rolle ved at blæse industriens røg væk (over mod de mindre velstillede i de østlige forstæder).

Bogens skildring af fremvæksten af Hasseris Villaby på arealerne nærmest Aalborg ledsages af et væld af fine fotos af villaerne fra ca. 1880 frem til 1920'erne. Desuden beskrives forretninger og industrier, hvor især fabrikken Norden og dens cementproduktion fra 1898 frem til i dag får en grundig beskrivelse. Den har rigtignok også gravet nogle store huller i Hasseris-området. Dertil de ejendommelige historier om klokkestabelen (der blev Hasseris' heraldiske symbol) og om den besynderlige udflytning af Svalegården – en 1600-tals bygård på Nytorv i Aalborg, som i 1940'erne lå i vejen for Jydsk Telefon, og som Hasseris tog imod 1947-1952.

Bogen er godt forsynet med kort, og kildefortegnelsen gør meget ud af det foreliggende kortmateriale (der dog ikke er gengivet altsammen), ligesom der er et særligt register over de viste kort. For den inkarnerede kortlæser er det ren glæde med gode kort, som her de geodætiske kort fra 1894 (originalt 1:40.000-kort), fra 1923 (originalt 1:20.000) og 1992 (originalt 1:25.000) – gengivet i henholdsvis 1:30.000, 1:25.000 og 1:25.000. Det vil sige næsten det samme udsnit i næsten samme mål. Hvorfor ikke alle i samme mål og samme udsnit? Dertil egentlige bykort i større mål med vejnavne og mange andre oplysninger, fra 1938 (Aalborg Kommunes Tekniske Forvaltning) 1:15.000; fra 1962 (Aalborg Stiftstidende) 1:15.000; og fra 1999 (Tele Danmark) vistnok 1:20.000 – beklageligvis i forskellige udsnit. Desværre viser de tre sidste også kartografiens elendighed (ikke forfatterens). Mens man med Aalborg Stiftstidende som udgiver i en årrække fra omkring 1950 til omkring 1975 kunne udarbejde bykort med et væld af oplysninger (vejnavne, andre stednavne, bebyggelsens karakter og andre topografiske forhold), er nutidens bykort trods mange flere tekniske hjælpemidler reduceret til et kort med vejnavne. Den samme beklagelige kartografiske udvikling har fundet sted i andre større byer, som Århus og København.

Når det i en bog som denne er så vigtigt med gode kort – og relevante – beror det på, at næppe nogen læser, selv ikke den lokale, kender til alle de navne som forfatteren henviser til. Således beskrives Hasseris-øen på s. 24 med et væld af navne, som langtfra alle kan findes på bogens kort. I hvert fald ikke på eet enkelt kort. Og der er mange passager med et nærmest overdådigt navnestof. Til belysning af det ældre Hasseris, fra Matriklen 1683 er markerne og deres navne fra dette tidspunkt tegnet ind over et moderne vejkort. Det viser, hvorledes agernavne med »tofter« angiver et tidligere Hasseris' beliggenhed. Men et tilsvarende overtryk af udskiftningen ca. 1780-1810 (som vises i sammentegnet og »formindret« form fra omk. 1870) på et moderne topografisk kort savnes. Man kunne have rådet bod på dette ved at vedlægge udskiftningskortet (s. 47) forstørret til 1:25.000 (137%) på en glasklar folie. Dét giver en umiddelbar forståelse af hvad der er sket, og bekræfter forfatterens bemærkning om, at udskiftningens skel blev afgørende for al senere arealanvendelse.

Til belysning af teksten savnes nogle klargørende kort. F.eks. nogle oversigtlige kort, der viser de forskellige Hasseris: Landsognet, det/de senere selvstændige kirkesogne, kommunen, ejerlavene, ligesom der savnes et kort, der viser naboskabet mod vest: Hovedgården Store Restrup, der adskillige gange er inde i billedet som ejer af store dele af landsbyerne. Forfatteren hævder, at grænserne i tidens løb har været uklare og vanskelige at skildre. Men så meget vanskeligere er det for den ikke-indviede læser at få hold på forholdene. Og det er da ikke værre, end at der er hjælp at hente i *Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660* og ganske almindelige kort over kommuner og sogne. Men nævnte atlas er heller ikke nævnt i den ellers meget grundige litteraturliste (dog i note 176). Der er brugt nogle kort fra udskiftningstiden i form af gentegninger udført af en tidligere lokalhistorisk forfatter, Værnfelt (fra

1955). De er desværre ikke helt klare. Især er kortet med Hasseris før/efter branden 1780 (s. 66) mislykket i gengivelsen, hvor det trods signaturforklaringen ikke er til at skelne mellem de brændte og ikke brændte gårde.

Det er med en vis undren man når igennem bogen, for det er ikke Hasseris-øens historie, man har fået fortalt. Det er landsbyen Hasseris's (nu Gl. Hasseris) historie frem til omkr. 1900 på øens vestside og det er historien om villabyen Hasseris på øens nordøstside (incl. Klostermarken) fra dens begyndelse omkr. 1885 frem til 1920'erne, der er tale om. Med enkelte glimt nærmere vor tid. For det første savner den »udenbys« læser lidt mere om landsbyens tilstand i dag – i det mindste et par fotos. Og om de øvrige dele af Hasseris-øen – resten af Ladegårdens jorder (hvor der jo kom både Travbane, Nordjyllands Kunstmuseum, Zoologisk Have, sygehus, Aalborgtårn, Aalborghal og jernbanestation) og Sofiendal med bydelen Skalborg. I Gl. Hasseris-området er der f.eks. bygget kirke udover den omtalte Hasseris Kirke, nemlig Margrethekirken. Og mere generelt – blev det nu så slemt at blive lagt sammen med Aalborg i 1970?

Nok stiller forfatteren i forordet i udsigt, at den foreliggende bog blot er begyndelsen, men det bliver nu vanskeligt at komponere en næste bog, hvis ikke den simpelthen skal hedde *Hasseris – fra landsby til forstad II*. Alligevel er det en spændende beretning om Hasseris – de lokale lærere i geografi (eller hvad faget nu hedder) har fået en guldgrube af stof til belysning af geologien, kulturgeografien, til by- og landskabsekskursioner. Læreren får tilmed forærende eksempler fra den store verden til belysning af stoffet. Og mange gode kort. Den lokale læser får givetvis forklaringer på mangen en ejendommelighed. Den »udenbys« læser må snart til Hasseris og se selv. Det bliver spændende at se næste bind.

Jens Johansen

Ingvert Møller Terkildsen: De sønderjyske domænegårde. Sønderjyske billeder 7, Institut for Sønderjysk Lokalhistorie og Historisk Samfund for Sønderjylland, Aabenraa 2001, 100 s., 148 kr. (for medlemmer af Historisk Samfund 98 kr.).

I serien *Sønderjyske billeder* har Ingvert Møller Terkildsen givet en skildring af domænegårdene, som var statsejede proprietærgårde, før og efter Genforeningen. Terkildsen, der i en årrække har været ansat i Forsvaret, er selv vokset op på en af domænegårdene. Ansvaret for billedsiden, som er væsentlig i bogen, er overdraget til bibliotekar Niels H. Kragh-Nielsen, Vejle, som tidligere selv har skrevet om de seks domænegårde i Rødding kommune. Bogen består af to dele. Først en historisk indledning på 20 sider om domænegårdenes opståen i perioden 1896-1916, deres betydning for tyskheden i Sønderjylland og afviklingen af domænegårdene efter Genforeningen i 1920. Dernæst gennemgås i bogens hoveddel de enkelte domænegårdes historie helt frem til nutiden.

Den preussiske stat overtog den første domænegård i Sønderjylland, Store Barsbøl i Jels sogn, i 1896, nærmest ved en tilfældighed, men indså hurtigt, at statsgårdene kunne udnyttes i nationalitetskampen. Noget tilsvarende gjorde sig gældende med de gårde, som den preussiske stat erhvervede i Polen og Rhinlandet. Gårdene blev ikke drevet ved egentlig statsansatte bestyrere, men blev overladt til forpagtere, der mod en mindre afgift fik indtægterne fra gårdens drift. Til gengæld forventede myndighederne, at forpagterne gjorde en indsats for at fremme tyskheden politisk og kulturelt. Bl.a. fik forpagterne i en række tilfælde overdraget offentlige poster, bl.a. hvervene som amtsforstander og kommuneforstander. Men selve det forhold, at man fik placeret en tysksindet på de store gårde, anså man for et stort aktiv. Gårdene havde desuden et stort folkehold, og også her forventede man, at forpagteren gjorde en indsats for at få de rette folk ansat. De tyske myndigheder ønskede, at domænegårdene skulle blive mønstergårde, der kunne vække opsigt i lokalområdet. Dette skete ved at give gode lånemuligheder for at skaffe penge til inventar og besætning. Og efter statsovertagelsen blev mange af gårdene ombygget og udbygget af den preussiske domæneforvaltning i Slesvig for et stort markbeløb. Der var ligefrem tale om en særlig preussisk domænestil med ekstremt brede og ofte ret korte avlslænger i to etager, og i de ombyggede hovedbygninger var der meget højt til loftet. De arkitektoniske fremmedelementer opfattedes af lokalbefolkningen som symboler på fortyskningen.

I den tyveårige periode 1896-1916 overtog den preussiske stat i alt 36 domænegårde. 25 af dem lå i Haderslev amt i et bælte langs Kongeåen. Ifølge overpræsident von Köller skulle der bygges en vold af ejendomme tværs over landet op mod grænsen for at afskære den direkte forbindelse med Danmark. De øvrige 11 domænegårde var fordelt på de tre øvrige sønderjyske amter. Imidlertid fik de tyske myndigheder ikke nationalpolitisk maksimalt udbytte ud af domænerne, selv om det tyske stemmetal ved valgene steg i nogle af de sogne, hvor der lå en domænegård. Opkøbene af gårdene skete kun i godt 40% af tilfældene fra dansksindede ejere. I de øvrige tilfælde var sælgerne tysksindede eller indifferente. Dog havde det også i de sidstnævnte tilfælde betydning, at gårdene blev sikret for

tyskheden, og at de blev moderniseret. I en række tilfælde viste forpagterne sig imidlertid at være mindre nationalpolitisk aktive end forventet, hvilket utvivlsomt hang sammen med, at de boede blandt dansksindede naboer. Endelig avlede tryk modtryk. Den tyske overtagelse af de store og markante ejendomme vakte opsigt, og de dansksindede blev opmærksom på jordkampens betydning. Modtrækkene var bl.a. dannelsen af Foreningen af 5. Oktober 1898, som ydede lån til dansksindede bønder mod sikkerhed i 2. prioritet, oprettelsen af Nordslesvigsk Kreditforening i 1909 og Landeværnet i 1913.

Efter Genforeningen i 1920 overtog den danske stat domænegårdene for at afvikle dem. Der blev oprettet en institution Domæneforvaltningen for de sønderjyske Landsdele med kontor i Haderslev med P.J. Refshauge som leder. Imidlertid tog det flere årtier, før alle statsejendomme var helt afviklet. Forpagtningskontrakterne, der i reglen gjaldt for 18 år, skulle først udløbe. Der var kun i et enkelt tilfælde tale om opsigelse af kontrakter. Nogle af forpagterne fik endog deres kontrakter forlænget med en mindre periode. Ved andre gårde blev der ansat dansksindede forpagtere. En anden grund til, at afviklingsperioden blev lang, var, at mange af gårdene i krigstiden var blevet forsømt, og at der først skulle gennemføres forbedringer, før gårdene kunne sælges til en ordentlig pris. Desuden skulle der i forbindelse med gårdenes overgang til selveje foretages udstykninger til husmandsbrug. Resultatet blev, at der blev udstykket i alt 321 husmandsbrug fra de i alt 36 domænegårde. Herom jfr. Gunnar Solvangs bøger om husmændene på den tidligere domænegård Rønhave (anmeldt i *Fortid og Nutid* 2000, s. 322-25).

Medens forfatteren hovedsagelig har anvendt trykt litteratur til bogens indledning, bygger bogens anden del, der består af en gennemgang af de enkelte domænegårdes historie, på domæneforvaltningens arkiver og på oplysninger indhentet fra nuværende og tidligere ejere af domænegårdene og fra nogle af de husmænd, der overtog de frastykkede husmandsbrug. Hver gård har fået en beskrivelse på 1-2 sider, hvoraf illustrationerne fylder ca. halvdelen af pladsen, så det er begrænset, hvor dybtgående beskrivelsen kan blive. Følgende oplysninger kan man forvente at finde ved de fleste gårde: Lidt om gårdenes tidligste bygningshistorie med navne på ejerne i 1800-tallet, omstændighederne i forbindelse med den preussiske stats overtagelse af gårdene, og de danske forsøg på at hindre overtagelsen, salgspriser (der ofte var højere end markedsprisen), de tyske forpagteres navne og forpagtningsafgiftens størrelse, bygningsforbedringer og nyopførelser, afviklingen af domænegårdene efter Genforeningen, herunder udstykningerne til husmandsbrug (navnene på de første husmænd anføres). Endelig er gårdenes ejerhistorie ført helt op til år 2000. Temmelig mange af gårdene er stadig i landbrugsmæssig drift, men en del gårde anvendes i dag til andre formål. F.eks. er Øster Terp og Sottrup stutteri og hestehospital og Lundsgaard vognmandsforretning, medens Trummersgaards ene lade befinder sig i Middelfart havn og benyttes til museumsformål, for at nævne nogle få eksempler.

Da bogen er et billedværk, skal der ofres nogle bemærkninger på illustrationerne. Kun få af billederne stammer fra den store billedskat, som sønderjyske historieskrivere i reglen øser af, nemlig den store samling på Institut for Sønderjysk Historie i Aabenraa. Til hovedafsnittet om de enkelte gårde er den største billedgruppe luftfotos (specielt Sylvest Jensen, men også andre firmaer), i alt knap 30 billeder. Disse er velvalgte, da det giver et godt indtryk af hele bygningskomplekset med de ofte flotte hovedbygninger og de karakteristiske preussiske avlsbygninger, og billederne er optaget, før mange af gårdene er kommet til at ligne industribygninger med store siloer osv. En anden stor gruppe er fotos af hovedbygningerne, hvoraf en række er nyfotograferinger foretaget af forfatteren. Selv om der findes enkelte eksempler med personale, heste og avlsredskaber foran bygningerne, er der forholdsvis få billeder med det daglige liv på gårdene. Koncentration på billeder af bygninger ses også af, at der kun findes forholdsvis få billeder af ejere og forpagtere.

Bogens væsentlige værdi er udover de mange billeder oplysningerne om de enkelte gårde. Den kan derfor anvendes som et nyttigt opslagsværk til en gårdtype, der er mindre end de egentlige herregårde. I modsætning til Traps 5. udgave, som også bringer oplysninger om de fleste domænegårde, er oplysningerne i *De sønderjyske domænegårde* samlet og ajourført. Som så megen sønderjysk lokalhistorie fortæller bogen også om nationalitetskampen mellem dansk og tysk. Desuden fortæller bogen om, hvorfor der i perioden fra 1920 og op i 1950'erne fandtes en særlig domæneforvaltning i Sønderjylland, indtil 1935 varetaget af en særlig institution i Haderslev og derefter af Statens Jordbrugsudvalgs kontor i Tønder.

Erik Nørr

Poul Porskær Poulsen (red): *Kommunal historie – lokal historie,* Sammenslutningen af Lokalarkiver, Vejle 2000, 87 s., 100 kr. (medlemspris 50 kr).

Bag titlen gemmer sig et SLA-kompendium med foredrag fra et seminar, der blev afholdt af SLAs kommunearkivsektion og uddannelsesudvalg i marts 1999 på Kolding Stadsarkiv for at inspire-

re til forskning i det kommunale arkivmateriale. Man bemærker her, at der med titlen og med den brede formulering i indledningen ikke lægges op til forvaltningshistorie i snæver forstand, men mere bredt til forskning, der tager afsæt i det primærkommunale arkivmateriale.

Efter en indledning af Poul Porskær Poulsen om forskningssituationen lægger Allan Leth Frandsen ud med en artikel om etableringen af Gedved storkommune i 1970, som skildrer det lokalpolitiske spil. Herefter tager Harriet Hansen over med en artikel om de kommunale værker. Det »kommunale« skal her tages med et forbehold, da mange værker, som hun også selv bemærker, netop ikke er kommunale, men i et andet ikke-kommunalt regi, hvilket giver problemer med kildematerialet, da der som bekendt ikke er afleveringspligt for private virksomheder. Et problem som netop et SLA-kompendium meget gerne måtte have sat mere fokus på i en tid, hvor udlicitering er et tilbagevendende mantra og diskussionsemne i og uden for avisspalterne.

Med »Kultur i Korsør« har Jette Kjærulff Hellesen og Ole Tuxen givet overskriften for en interessant artikel om etableringen af kulturinstitutionerne i Korsør fra slutningen af 1890'erne og frem til begyndelsen af 1990'erne. I artiklen »... at ryste Æbler af eget Træ« tegner Ning de Coninck-Smith et billede af skolevæsenet i Nakskov og det meget målbevidste arbejde for at reformere skolevæsenet, som prægede det socialdemokratiske styre i kommunen i begyndelsen af det 20. århundrede. Endelig rundes kompendiet af med en artikel af Jens Åge Petersen om hans erfaringer med at skrive Kolding kommunes tekniske forvaltnings historie. Her kan ikke mindst bemærkningerne om mulighederne for at skrive jubilæumsskrifter uden retouche give anledning til overvejelser og diskussion. Personligt er jeg ikke sikker på, at minerydningen er så ukompliceret, som forfatteren lader ane.

Med en enkelt undtagelse er artiklerne forsynet med oversigter over det anvendte kildemateriale, så andre har mulighed for at følge i forfatternes spor. I den forbindelse er det ikke helt uvæsentligt, at artiklerne i udpræget grad fokusere på købstadskommunerne, hvor der ofte findes et ganske fyldigt og ofte meget fyldestgørende kommunalt arkivmateriale. Væsentligt anderledes ser det ud for de ca. 1.300 sognekommuner på landet frem til 1970. Nok er mange af disse inden for de seneste årtier blevet indsamlet og gjort tilgængelige af landsarkiverne og stadsarkiverne, men mine erfaringer er, at sognerådsarkiverne meget ofte er forbløffende tavse om konflikter og brydninger. Her er amtsrådsarkiverne et helt centralt og uomgængeligt kildemateriale, der ofte viser sig væsentligt mere udtømmende end de koncensusorienterede sognerådsarkiver. Man kunne derfor godt have ønsket, at redaktionen her havde hjulpet de læsere, der interesserer sig for kommunestyret på landet lidt mere på vej.

Kompendiet er gennemgående velredigeret, men noget må være gået galt i Allan Leth Frandsens artikel, så linieafstanden her er blevet en millimeter mindre og dermed fremtræder væsentlig mere kompakt end resten af kompendiet. I 1983 udkom *Brug sognearkiverne* og i 1990 *Kommunal opgaveløsning 1842-1970,* der begge skulle fremme forskning i kommunestyret og brugen af de kommunale arkivalier. *Kommunal historie – lokal historie* indskriver sig i denne række. Må de fromme ønsker fra udgivernes side blive ført ud i livet, så vi fremover i stedet ser ny forskning, meget gerne med komparative perspektiver, der kan bringe lokalhistorien videre.

Kim Furdal

Lars N. Henningsen (udg.): Dagbøger fra Sydslesvig 1999, Skrifter udgivet af Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig 43, Flensborg 2000, 238 s., 168 kr.

Da eleverne i de danske skoler i Sydslesvig gik hjem fra skole en mandag i oktober 1999, vidste mange af dem, at de skulle skrive dagbog om, hvad de lavede og tænkte den næste dag. Ikke i deres egen dagbog med lås på som andre ikke må kigge i, men til læreren som så ville sende den til Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Det havde på dansk og tysk opfordret alle danske sydslesvigere til at skrive dagbog tirsdag den 5. oktober 1999 og indsende den til arkivet. Helt i stil med de to indsamlinger af dagbøger som Nationalmuseet havde foretaget i Danmark. Men opfordringen gjaldt ikke kun dem som kunne identificere sig med betegnelsen danske sydslesvigere, alle i det danske mindretal, ja, alle med kontakter til mindretallet kunne være med. Og de kunne skrive på dansk, tysk eller frisisk om hvad de havde lavet i løbet af dagen, hvem de havde talt med om hvad og gerne om betydningen af det danske, sydslesvigske og tyske for dem personligt. De kunne også give en beskrivelse af dem selv og redegøre for hvordan de stillede sig til arbejdet i mindretallet.

1635 skoleelever og 196 voksne afleverede et dagbogsblad. Det er 28% af eleverne i de danske skoler det pågældende år. De voksne udgør 1,3% af medlemmerne i Sydslesvigsk Forening (SSF), den kulturelle hovedorganisation i det danske mindretal, for nu at tage et relevant sammenligningsgrundlag, når ingen ved hvor mange der føler sig knyttet til mindretallet. Deltagerne skrev ikke kun til arkivet og eftertiden, men

også til offentligheden og samtiden, – for et halvt år efter udkom en bog med et udvalg af de indsendte dagbøger. *Dagbøger fra Sydslesvig* er ikke en lille bog, som redaktør Lars N. Henningsen beskedent betegner den i indledningen, men en flot indbundet bog på 238 sider med flerfarvede illustrationer.

Den indeholder 52 bidrag fra skoleelever hvoraf 85% er skrevet på dansk og 15% på tysk. Denne sprogfordeling afspejler at skolens dominerende sprog er dansk, men svarer ikke til elevernes førstesprog og hjemmesprog, for det er overvejende tysk. De voksne er repræsenteret med 69 bidrag, som er fordelt med 64% på dansk, 35% på tysk og et enkelt på frisisk, i øvrigt indsamlingens eneste. En fordeling, som stort set svarer til den hele indsamlingen har.

Elevdagbøgerne fylder det halve af voksendagbøgerne, og de er forsynet med foto og tegninger. Det blev alle opfordret til at supplere teksten med, men vi ser ingen fra de voksne. De giver sammen med kort over skoler og skoledistrikter i Sydslesvig et godt glimt af elever, skoler, hjem og hobbyer den pågældende dag. Elevernes køn, alder og skole står over hver tekst, og teksterne er sat sammen efter deres tematiske indhold. Det giver et fint overblik over et broget materiale, hvor mange aspekter af elevernes dagligdag under forskellige demografiske forhold kommer frem. De 29 piger og 23 drenge er i alderen otte til 18 år, men kønsfordelingen er ikke jævn, for de ti 15-18 årige er alle piger. Hvis drengene ikke har skrevet dagbog, kan det sige noget om kønnenes forskellige lyst til at fortælle om personlige forhold. Det gælder også for voksendagbøgerne. I bogen er tre fjerdedele af bidragene skrevet af kvinder. Fra 15 år og opefter et det således primært verden set fra kvindernes synsvinkel vi får et indgående kendskab til.

Men først de 8-14 åriges dagbøger. De er meget konkret beskrivende om gøremål fra de står op til de går i seng, og det kulinariske område er meget detaljeret. Det ser ud som om lærerne har foreslået at de kunne skrive om måltiderne, og om hvad de synes om maden. Følelser er således især forbeholdt kommentarer om maden, dog er en pige bange for en ny verdenskrig, Jordens undergang, kidnapning og misbrug.

Da eleverne er fra en mindretalsskole, kunne man forestille sig at de levede et liv med et bevidst forhold til dansk og tysk og gav udtryk for det. Men dagbøgerne afspejler ikke en todelt verden, for eleverne skelner ikke mellem dansk og tysk, mindretal og flertal. Når de fortæller om, at de går til ridning, står der ikke noget om, hvorvidt det er en dansk eller tysk rideskole. Heller ikke når de spiller fodbold. Nævner de klubbens navn, kan det give et fingerpeg som hos en 11-årig dreng, der spiller i FC Tarp Oeversee. Det tyske stednavn signalerer en tysk klub, mens FDF er betegnelsen for en dansk spejderorganisation. Det går han også til. Hvor han spiller tennis og badminton, ved vi ikke. Når det kommer til skolen, er han ellers en af de få der giver en kommentar om at den er dansk: »*Jeg går på en dansk skole, fordi min bedstemor og min far gik på en*«. Tosprogetheden får et par ord med på vejen af en elev hvis forældre er lærere på en tysk skole. Denne 12-årige synes: »*Det er godt med det sydslesviger, fordi vi vokser op to sprog, og Danmark ligger jo lige hved siden af*«, og tilføjer: »*Men det er også nogen gange dorligt, fordi der er nogle tyskere, der laver grin af de, der er i Mindertalet*«. Kun en enkelt 9-årig kommer ind på at sproget derhjemme er tysk og tilføjer: »*men det gør da ikke noget, eller*?«.

Dagbøgerne viser at de 8-14 årige har et aktivt liv som fjernsynet og computeren er en del af. Et spændende materiale til videre studier og sammenligninger med børns livsverden i andre befolkningsgrupper. Det gælder også på det sproglige område, hvor de autentiske tekster måske vil give et andet billede, men lærerne kan jo have været fremme med den røde pen allerede før redaktøren tog fat med sin lette redaktion af teksterne.

Vurderingen gælder også for dagbøgerne, som de 15-18-årige har skrevet. I denne aldersgruppe begynder venner og følelseslivet at dominere, og nogle af de ældste bor sammen med deres kærester. Men vi har, som tidligere nævnt, kun pigernes fortællinger. To af dem kommer ind på mindretallet. Den enes forældre er tyske, men »*de synes meget godt om de gode sociale forhold, der er i de danske børnehaver og skoler*«, og på det grundlag valgte forældrene mindretallet for hende. En anden har en dansk mor og en tysk far. Hun ved faktisk ikke rigtig, hvorfor hun går i dansk skole, men hun holder meget af det sydslesvigske og ser mindretallet som noget specielt. Ellers er tilhørsforholdet til mindretallet ikke noget de øvrige elever går op i. De lever i mindretallet.

I voksendagbøgerne spiller mindretallet som institution eller struktur en større rolle, og de voksnes liv og tanker viser at de forholder sig til mindretallet på mange forskellige måder. En del af de voksne lever snarere med mindretallet end i det. Det er dem som ikke har gået i dansk skole, men som har deres børn i dansk skole, eller som har valgt at blive medlem af danske foreninger som voksne. Hertil hører også de der bare kan lide det danske. To tredjedele af dem skriver på tysk. Det er også tilfældet blandt gruppen af aktive i det kulturelle og politiske danske foreningsliv, mange med bestyrelsesposter. Men de undskylder at de ikke kan nok dansk til at skrive dagbog, dvs. at de føler en moralsk forpligtelse over for mindretallet til at skrive på dansk selv om valget af sprog er frit. Deres børn har gået i dansk skole, og har de ikke selv gået der,

har en ægtefælle som regel. De lever både for og i mindretallet. Det gør den største gruppe også, men som nuværende eller tidligere funktionærer i mindretallet lever de også af det. De skriver alle på dansk, og flere af dem er vokset op i Danmark. Endelig den fjerde gruppe som lever uden for mindretallet ved at bo i Danmark, men som har rødder i mindretallet eller arbejde der.

Trods redaktion og forkortelse af originalteksterne får vi heldigvis lov til at opleve både tyske og danske tekster med afvigelser fra en højtysk norm og en dansk rigssprogsnorm. Her skal nævnes sydslesvigismerne i dansk, dvs. ord eller vendinger som er påvirket af tysk. En skriver fx »*når min klasse har lavet realeksamen*«, hvor *lavet* i stedet for *taget* skyldes en direkte ord til ord-oversættelse af det tyske *machen*. Ordet *termin* bliver også brugt om en aftale eller en mødedato. Det betyder det tyske ord *Termin*. Vi kan også læse om en *borgerforstander* fra tysk *Bürgervorsteher* og lære noget om tyske borgmestre.

De tyske tekster er kendetegnet ved at danske ord er flettet ind. Det er betegnelser for mindretallets institutioner som *dansk skole*, *Skoleforeningen*, *Fritidshjem*, men også begreber der står i bevidstheden på dansk som *boller*, ja, altså navneordet som i eksemplerne *dazu gab es Boller + Schmalzbrot* og *tolle Boller! Lecker, lecker!* Her som i andre tilfælde er danske navneord i øvrigt skrevet med stort begyndelsesbogstav som på tysk.

Der er en hel tekst på frisisk, den eneste der er sendt ind, forståeligt nok da nordfrisisk består af en række dialekter, hvoraf nogle først for nylig har fået fastlagt et skriftsprog. En anden af dagbogsskriverne fletter dog frisiske vendinger ind i sin tyske tekst. Plattyske tekster er der ingen af, men det er i dag også primært et talesprog.

Til slut i *Dagbøger fra Sydslesvig* er der en fortegnelse over hvor mange bidrag de enkelte skoler har indsendt, men eleverne er anonyme. De voksne står derimod anført på en liste med navn, bynavn, stilling, fødselstal og arkivnr. En gruppe pensionister i en klub er dog kun ved navn og uden arkivnr. Da de offentliggjorte bidrag er forsynet med navn og bopæl, kan de genfindes i listen. Forhåbentlig vidste skribenterne at et kryds ved at deres dagbog kunne publiceres nu, også indebar at deres personlige data blev offentliggjort. Lad os også håbe, at de som ikke fik deres dagbøger frem i offentligheden, kan leve med at deres bidrag ikke hørte til de bedste. Bagsideteksten oplyser nemlig at bogen samler et udvalg af de bedste tekster.

Jeg vil medgive redaktøren at dagbøgerne er gode, og han har formået at udvælge og redigere dagbøgerne så vi får et indtryk af en befolkningsgruppe med en sproglig og kulturel mangfoldighed og et mere eller mindre tæt forhold til mindretallet. Der er en stor spændvidde i dagbogsskribenternes personlige baggrund i flertallet og mindretallet, og i de livsformer, normer og værdier vi bliver præsenteret for. Det er mere interessant end repræsentativiteten, som ikke er tilstede hverken mht. køn, erhverv eller Flensborg Avis. Kvinder, lærere og abonnenter på Flensborg Avis er i overtal. Knap halvdelen af de voksne skriver således at de læser Flensborg Avis tirsdag den 5. oktober 1999, og et par elever nævner den. Den dag havde avisen ca. 3.200 abonnenter i Sydslesvig, hvilket selvfølgelig kan give et højere antal læsere. Men set i forhold til, at Sydslesvigsk Forening skønner at det danske mindretal omfatter ca. 50.000 mennesker som føler sig som danske, er det overvældende at så mange af bogskribenterne får Flensborg Avis ind ad døren om morgenen. For mig at se et tydeligt tegn på at dem som frivilligt skriver til en dagbogsindsamling hører til en gruppe for hvem det er dagligdag at læse og skrive. Det gælder langt fra alle, hverken i Sydslesvig eller i Danmark.

Karen Margrethe Pedersen

Indhold

Karsten Skjold Petersen: Den danske hærs hvervning af soldater i slutningen af 1700-tallet 171

Christian Larsen: Hvor mange forbrydere har Amerika ikke befriet os for? Københavns Politis eksport af kriminelle 1864-1905..... 193

Erik Helmer Pedersen: Den lokale danmarkshistorie – en arkivsag? 207

Debat

Peter Dragsbo: Kulturmiljøet – en tværfaglig erkendelsesproces..... 227

Anmeldelser

Palle O. Christiansen: Kulturhistorie som opposition. Træk af forskellige fagtraditioner (Peter Henningsen)..... 230

Jens Anker Jørgensen, Henrik Madsen og Brian Patrick McGuire (red.): Fjernt fra menneskers færden. Sider af Esrum Klosters 850-årige historie (Karsten Gabrielsen)..... 231

Hakon Lund: Danmarks Havekunst indtil 1800, bd. 1 (Lene Floris) 232

Helle Ravn: Havetid. Den almindelige danske have – kulturhistorisk set (Lene Floris) 232

Lone Liljefalk, Carsten Porskrog Rasmussen og Alan Havsteen-Mikkelsen: Hertugens Søbygård – bygningshistorie, drift og restaurering (Kim Furdal)..... 233

Hanne Raabyemagle: Christian VII's Palæ, Amalienborg I-II (Mette Skougaard)..... 234

Esben Graugaard og Rigmor Lillelund: Råsted sogn 1600-1900. Mennesker og hændelser i et vestjysk hedesogn (Gudrun Gormsen)..... 235

Kristian Bjerregaard: Holstebro – hvornår skete det? En vestjysk købstad år for år (Jens Henrik Tiemroth) 237

Søren Mentz (red.): Kampen i Kongedybet. Slaget på Reden (Erik Gøbel)..... 239

Thomas Lyngby: Den sentimentale patriotisme. Slaget på Reden og H.C. Knudsens patriotiske handlinger (Erik Gøbel) 239

Merete Bøge Pedersen: Den reglementerede prostitution i København 1874-1906 (Nete Balslev Wingender)..... 240

Verner Bruhn og Jørgen Steinicke: Modvind og medvind, Ribe Seminarium 1899-1999 (Asger Svane-Knudsen)..... 241

Jens Bang: Bang & Olufsen, Fra vision til legende (Henrik Vedel-Smith)..... 241

Jørgen Elsøe Jensen: Hasseris – fra landsby til forstad (Jens Johansen)..... 242

Ingvert Møller Terkildsen: De sønderjyske domænegårde (Erik Nørr)..... 244

Poul Porskær Poulsen (red): Kommunal historie – lokal historie (Kim Furdal). 245

Lars N. Henningsen (udg.): Dagbøger fra Sydslesvig 1999 (Karen Margrethe Pedersen) 246

ISSN 0106-4797

Special-Trykkeriet Viborg a-s